

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Ζωή Τσιάμη

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟ ΑΙΩΝΑ Μ.Χ.

Μια κειμενοκεντρική προσέγγιση

ΒΟΛΟΣ 2019

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
(ΠΜΣ)

Ζωή Τσιάμη

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟ ΑΙΩΝΑ Μ.Χ.

Μια κειμενοκεντρική προσέγγιση

Επόπτες

Δημήτριος Κυρτάτας (Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας)

Μαρία Βασιλάκη (Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας)

ΒΟΛΟΣ 2019

Εξώφυλλο: Δωρεά αυτοκρατορικής εξουσίας του Μεγάλου Κωνσταντίνου στον Πάπα
Συλβέστρο Α΄. Τοιχογραφία του 13^{ου} αιώνα, εκκλησία Αγ. Συλβέστρου, Ρώμη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.....	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑΣ ΣΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΣΤΗ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑ.....	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ.....	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑ	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΗ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑ	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	45
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	50

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως τον επόπτη και συνεργάτη της εργασίας αυτής, κ. Δημήτρη Κυρτάτα, για την συνέπεια, την ορθή καθοδήγηση και το αμοιβαίο ενδιαφέρον για την επιτυχή ολοκλήρωσή της. Ευχαριστώ και τον κ. Ιωάννη Βαραλή, ο οποίος υπήρξε ο αρχικός επικουρικός επόπτης και προσέφερε εύστοχες παρατηρήσεις και σχόλια. Τη θέση του στην πορεία έλαβε η κα Μαρία Βασιλάκη, την οποία επίσης ευχαριστώ για τη συνέπεια, το ενδιαφέρον και την ενασχόληση με τη μελέτη αυτή. Ευχαριστώ, επίσης, τον κ. Δημήτρη Παλαιοθόδωρο για την εύστοχη κριτική ανάγνωση του κειμένου. Θερμές ευχαριστίες, τέλος, απευθύνω προς την οικογένειά μου, τους φίλους και τους συνεργάτες μου, που με στήριξαν πρακτικά και ηθικά στη διάρκεια της μελέτης και συγγραφής της έρευνας.

ΟΥΕΙΣ ΤΗΣ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟ ΑΙΩΝΑ μ.Χ.

Μία κειμενοκεντρική προσέγγιση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Βιθυνία στην Ύστερη Αρχαιότητα κατείχε ένα σπουδαίο ρόλο στην ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας καθώς ο πληθυσμός της συνιστούσε στοιχείο ενδυνάμωσης και διασφάλισης της οικονομίας, των λατρευτικών παραδόσεων και του δικαίου της. Ωστόσο, η γεωγραφική της τοποθεσία (η οποία διευκολύνει αρκετά τη μετάβαση από την Ανατολή στη Δύση και το αντίστροφο) την οδήγησε στο να αποτελεί επιπλέον χώρο συνάντησης ποικίλων μορφών παραδόσεων, κυρίως σε σχέση με την πνευματική καλλιέργεια· η θρησκευτική λατρεία, η εκπαίδευση και η παιδεία αποτέλεσαν ορισμένες από τις κατηγορίες που γνώρισαν αλλαγές, μεταρρυθμίσεις, ακόμη και κοινωνικές συγκρούσεις.

Η μικρασιατική πόλη της Βιθυνίας, Νικομήδεια (γνωστή σήμερα ως İzmit ή Iznikmid), συνιστά ένα εύφορο πεδίο για ιστορική μελέτη και έρευνα, καθώς γνώρισε τους παράγοντες και τους θεσμούς που αναφέρθηκαν. Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η επανασύνθεση της ρωμαϊκής Νικομήδειας, όπως αυτή συναντάται σε αναφορές ελληνικών και λατινικών κειμένων της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου. Ο επαναπροσδιορισμός της ιστορικής καταγραφής για την ρωμαϊκή Νικομήδεια διαμόρφωσε μία εικόνα για την όψη και τους κοινωνικούς ρυθμούς της πόλης, που ανάγεται στον τέταρτο αιώνα μ.Χ.

Ο τέταρτος αιώνας αποτέλεσε σημαντική περίοδο για τη Νικομήδεια. Ο Ρωμαίος στρατιωτικός διοικητής Διοκλητιανός ανακηρύχθηκε στα τέλη του τρίτου αιώνα (20 Νοεμβρίου 284¹) αυτοκράτορας λίγο πιο έξω από την πόλη και την καθιέρωσε ως επίσημο τόπο κατοικίας του². Η εγκατάσταση του Διοκλητιανού στη Νικομήδεια επέφερε στη διάρκεια του επόμενου αιώνα αρκετές αλλαγές και τροποποιήσεις που επηρέασαν την όψη της πόλης και τη ζωή των κατοίκων της –όπως θα δούμε στη συνέχεια. Χάρη στην παρέμβαση του Διοκλητιανού, η Νικομήδεια γνώρισε στιγμές υπεροχής και δόξας και έλαβε την τιμή να αποτελεί αυτοκρατορική έδρα, με όλα τα προνόμια που αυτό συνεπάγεται.

Με βασική αφετηρία την αρχή του τετάρτου αιώνα, θα παρουσιασθεί στην εργασία αυτή τόσο μία λεπτομερής περιγραφή σχετικά με την όψη του φυσικού και τεχνητού περιβάλλοντος της πόλης, όσο και μία μελέτη των κοινωνικών φαινομένων που ενδέχεται να υπήρχαν εντός αυτής· ορισμένα παραδείγματα αποτελούν οι λατρευτικές παραδόσεις, η

---

¹ *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Oxford University Press, UK 2018, σελ. 1074

² Lactantius, *De mortibus persecutorum*, 7.2.

καθημερινότητα των κατοίκων της πόλης καθώς και η σχέση τους με τους κατοίκους ευρύτερα της Βιθυνίας.

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται μία περιγραφική αποτύπωση του φυσικού περιβάλλοντος της Νικομήδειας κατά τον τέταρτο αιώνα· πέρα από την παρουσίαση της παρθενικής ομορφιάς της πόλης, αναφέρονται και φυσικά φαινόμενα, τα οποία κλόνισαν το έδαφός της και επέφεραν άσχημες συνέπειες τόσο στην όψη της, όσο και στη ζωή των κατοίκων της.

Στο δεύτερο κεφάλαιο καταγράφεται η θέση της Νικομήδειας στην Αυτοκρατορία (Ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή). Η θέση της μελετάται σε συνάρτηση με άλλες πόλεις που γνώρισαν ανάλογη –ή και περισσότερη– αυτοκρατορική υπεροχή με την ίδια.

Στο τρίτο κεφάλαιο εντοπίζονται τα αρχιτεκτονικά στοιχεία και κτίσματα της πόλης και παρατίθεται ακολούθως μία περιγραφή του τεχνητού και αρχιτεκτονικού περιβάλλοντός της. Στο κεφάλαιο αυτό τονίζεται κυρίως η πρωτοβουλία του Διοκλητιανού για δημιουργία ή ανοικοδόμηση δημοσίων κτισμάτων, τα οποία προσέδωσαν μία νέα πνοή στη Νικομήδεια· ο αυτοκράτορας επιχείρησε να εξυψώσει την ομορφιά της πόλης, ώστε να συναγωνισθεί το κάλλος της Ρώμης³.

Στο τέταρτο κεφάλαιο μελετάται η οικονομία της Νικομήδειας. Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται ορισμένα από τα καθιερωμένα επαγγέλματα που ενδέχεται να ασκούσαν στην πόλη κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, τα οποία με τη σειρά τους αντανακλούν εικόνες οικονομικών συναλλαγών, ενώ παρατίθενται και στοιχεία οικονομικής διοίκησης και ανάπτυξης, όπως η φορολογία των κατοίκων ή το θαλάσσιο εμπόριο με τις δυτικές, κυρίως, περιοχές.

Το πέμπτο κεφάλαιο αφορά στην πνευματική καλλιέργεια και εκπαίδευση των Νικομηδέων και παρατίθενται πληροφορίες για την εκπαίδευση στην πόλη. Τα σχολεία, τα σπουδαστήρια και οι σοφιστές-δάσκαλοι διαμόρφωναν, κατά κύριο λόγο, το κατάλληλο πλαίσιο για την αναζωογόνηση και τη διασφάλιση της ελληνορωμαϊκής παιδείας και των γραμμάτων.

Το έκτο κεφάλαιο συνιστά μία σύντομη ιστορική περιγραφή της θρησκευτικής λατρείας και των λατρευτικών παραδόσεων που η Νικομήδεια γνώρισε ή υιοθέτησε. Ο τέταρτος αιώνας αποτελεί σημαντική περίοδο για την πόλη ως προς το θρησκευτικό

---

³ Lactantius, *De mortibus persecutorum*, 7.2.

παράγοντα: η σταδιακή αύξηση των οπαδών του Χριστιανισμού επέφερε θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις και αλλαγές που αντιτίθενται στα εθνικά πρότυπα, προκαλώντας μετέπειτα αντιδράσεις και έριδες, ακόμη και μεταξύ των χριστιανών.

Η καθημερινή ζωή των κατοίκων της Νικομήδειας αποτυπώνεται στο έβδομο κεφάλαιο της εργασίας: η περιγραφή της καθημερινότητάς τους στην πόλη συνιστά ένα καθαρό αποτέλεσμα σκέψεων και συμπερασμάτων που γεννήθηκαν μέσα από διάσπαρτα παρεχόμενα στοιχεία που εντοπίζονται σε πηγές του τετάρτου αιώνα –κυρίως.

Την εργασία, τέλος, σφραγίζει ένα συμπερασματικό κεφάλαιο, στο οποίο παρατίθεται μία σύντομη ανασκόπηση και ερμηνεία των αναφορών και των γεγονότων που μελετήθηκαν.

Στον τομέα της ιστορίας δεν συναντάται κάποια ανάλογη έρευνα, η οποία έχει διερευνήσει σε βάθος αναφορές αρχαίων κι βυζαντινών γραπτών πηγών που απαντούν στο ερώτημα «πώς διαμορφώθηκε η Νικομήδεια κατά τον τέταρτο αιώνα μ.Χ.». Ωστόσο, έχουν προηγηθεί σημαντικές αρχαιολογικές έρευνες για την πόλη στην ύστερη αρχαιότητα, όπως του C. Foss σχετικά με την πολεοδομία της⁴ ή της H. Guney, η οποία αφορά στις οικονομικές πηγές της πόλης στη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου⁵. Οι έρευνες αυτές εξυπηρέτησαν αρκετά την ιστορική αυτή μελέτη και συνέβαλαν στη διευκόλυνση της τεκμηρίωσής της.

Οφείλει να σημειωθεί ότι ορισμένα από τα κείμενα που χρησιμοποιήθηκαν για την έρευνα, αντλήθηκαν από την ερευνητική ψηφιακή πλατφόρμα TLG (*Thesaurus Linguae Graecae*, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <http://stephanus.tlg.uci.edu/>) του Πανεπιστημίου Irvine της Καλιφόρνιας. Συνεπώς, εάν δεν γίνεται αναφορά έκδοσης σε παραπομπές πηγών που πραγματοποιούνται στην εργασία, σημαίνει την λήψη τους από το TLG.

---

⁴ Foss, C., *Survey of Medieval Castles of Anatolia II, Nicomedia, The British Institute of Archaeology at Ankara*, Monograph 21, Ankara 1996.

⁵ Guney H., *The Resources and Economy of Roman Nicomedia*, Ph.D. submitted to the University of Exeter, 2012.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Το να προσπαθήσουμε να αποδώσουμε γραπτά την εμφάνιση που φαίνεται να είχε η Νικομήδεια τον τέταρτο αιώνα, μοιάζει να αποτελεί δύσκολο εγχείρημα καθότι οι αναφορές και οι προσδιορισμοί που συναντούμε σχετικά με την όψη της δίνουν την εντύπωση ενός κάλλους ειδυλλιακού. Περιπατώντας κανείς στη ρωμαϊκή αυτή πόλη, σίγουρα θα παρατηρούσε με εντύπωση το γραφικό πράσινο τοπίο της, τις διάσπαρτες λίμνες, τις πηγές και τα ρυάκια, τα στενά και ελικοειδή μονοπάτια· η ακτή και το θαλασσινό τοπίο της σαφώς την αναδεικνύουν και την κάνουν να ξεχωρίζει μέχρι και σήμερα⁶.

Το στοιχείο του πράσινου φέρεται να βρίσκεται διάσπαρτα στο κέντρο της Νικομήδειας του τετάρτου αιώνα· λόφοι, πλαγιές, κήποι και δέντρα, προσέδιδαν μία ιδιαίτερη γοητεία στην πόλη⁷, με τα γραφικά και ελικοειδή δρομάκια που αναφέρθηκαν να συμπληρώνουν το όμορφο αυτό και χρωματιστό τοπίο. Η περιδιάβαση, επομένως, ενός κατοίκου της Νικομήδειας ή ταξιδιώτη σε αυτήν, αποτελούσε μία ευχάριστη δραστηριότητα, αλλά συνάμα και κοπιαστική καθότι ορισμένα από τα παραπάνω στοιχεία της πόλης, ιδιαίτερα τα μονοπάτια της, μοιάζουν κάπως πολύπλοκα ή μερικώς δύσβατα⁸.

Πέρα από τα κεντρικά σημεία της Νικομήδειας, ανάλογη όψη φαίνεται να συναντούμε και στα περίχωρα της πόλης. Μεμονωμένη αναφορά μάλιστα, συναντούμε από τον Ευσέβιο Καισαρείας, ο οποίος κάνει λόγο για ένα συγκεκριμένο *προάστιο* της Νικομήδειας. Το *προάστιο* αυτό διέθετε κάποιο ποταμό στον οποίο φέρεται ότι βαπτίσθηκε ο Μεγάλος Κωνσταντίνος από τον Ευσέβιο Νικομήδειας το 337 ενώ αμέσως μετά υπήρξε ο χώρος όπου ο αυτοκράτορας άφησε την τελευταία του πνοή⁹.

---

⁶ Ωστόσο, υπήρξαν και περιπτώσεις ταξιδιωτών, οι οποίοι φαίνεται να διέσχισαν βιαστικά την πόλη, χωρίς να εστιάσουν στην εντυπωσιακή όψη της. Βλ. Foss C, *Survey of Medieval Castles of Anatolia II, Nicomedia*, Ankara, *The British Institute of Archaeology at Ankara*, 1996, σ. V.

⁷ Λιβάνιος, *Μονοψόφια ἐπὶ Νικομηδείᾳ*, 61.7.6-13.

⁸ Λιβάνιος, *Μονοψόφια ἐπὶ Νικομηδείᾳ*, 61.8.8.

⁹ Ευσέβιος Καισαρείας. *Βίος Μεγάλου Κωνσταντίνου*. δ'. 61.15-16. Η αναφορά της βάφτισης και του θανάτου του Κωνσταντίνου γίνεται και από τον μοναχό Γεώργιο κατά τον 9ο αιώνα, στη *Χρονογραφία* του (1.110· 644.22).

Το στοιχείο του νερού στις διάφορες εκφάνσεις του (ρυνάκια, ποτάμια, λίμνες, θάλασσα) διαμόρφωνε ένα δροσερό κι συνάμα περισσότερο θελκτικό περιβάλλον¹⁰. Η θάλασσα, που βρίσκεται στην ακτή βόρεια της Νικομήδειας, συντελούσε ως ένα επιπλέον στοιχείο που θα μπορούσε να επικαλεστεί κάποιος στην προσπάθειά του να υπογραμμίσει την ομορφιά της πόλης. Περιπατώντας κανείς κατά μήκος της ακτής, πέραν του ελκυστικού γαλάζιου χρώματος της θάλασσας, μπορούσε να δει τους κατοίκους της πόλης σε ένα θαλασσινό περίπατο, να αναπαύονται αρεσκόμενοι στη θέα του τοπίου, ή να ψαρεύουν στην ακτή¹¹.

Η θάλασσα δεν αποτελούσε τη μοναδική περίπτωση μεγάλης έκτασης συγκεντρωμένου ύδατος στην Νικομήδεια καθώς και της δυνατότητας σύστασης μίας υδάτινης οδού προς ανατολικές επαρχίες και περιοχές, αντίστοιχα· ανατολικά της πόλης έρρεε ένα τμήμα του ποταμού Σαγγαρίου, ο οποίος πηγάζει από την πόλη Ακροϊνόν (σημερινό Αφιόν Καραχισάρ) και εκβάλλει στον Εύξεινο Πόντο. Ο Σαγγάριος αποτελούσε φυσικό σύνορο για την πόλη¹² και διαμόρφωνε ένα σταθερό σημείο πρόσβασης και επικοινωνίας με γειτονικές επαρχίες, όπως η Φρυγία και η Πεισιδία. Ένας τόσο μεγάλος ποταμός πολύ συχνά γινόταν αρκετά χειμαρρώδης βέβαια, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μίας ριψοκίνδυνης διαδρομής για τους ταξιδιώτες που επιθυμούσαν να τον διασχίσουν¹³ (ιδίως κατά τη χειμερινή περίοδο¹⁴).

Η χρήση του Σαγγαρίου ως υδάτινης οδού για την μετακίνηση από και προς τη Νικομήδεια δεν συνιστούσε τη μοναδική λύση. Η ύπαρξη της θάλασσας στη Νικομήδεια (καθώς και η τοποθεσία καθαυτή της πόλης, η οποία αποτελεί κεντρικό πέρασμα από δυτικές ευρωπαϊκές πόλεις προς την Ανατολή¹⁵) οδήγησε και στην κατασκευή ενός λιμανιού το οποίο, πέραν του ότι συντέθηκε ως ένα επιπλέον στοιχείο στο διάκοσμο της πόλης,

¹⁰ Ο Βασίλειος Καισαρείας κάνει λόγο για ύπαρξη ποικίλων μορφών τρεχόμενων πηγών ή συγκεντρωμένου ύδατος στην επαρχία της Βιθυνίας, δεν αποκλείεται επομένως ο ισχυρισμός του να καλύπτει και τη Νικομήδεια. Βλ. Βασίλειος Καισαρείας, *Περί συναγωγής τῶν ὑδάτων* (Δ΄. Εξαήμερος), στίχ. 18-22.

¹¹ Δίων Χρυσόστομος, *Πρὸς Νικομηδεῖς περὶ ὁμονοίας τῆς πρὸς Νικαεῖς*, 39.6-7.

¹² Guney H., *The Resources and Economy of Roman Nicomedia*, Ph.D. submitted to the University of Exeter, 2012 σ.107.

¹³ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 5.2.3.18-20.

¹⁴ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 5.3.8-9.

¹⁵ Βλ. Lefort J., «Les communications entre Constantinople et la Bithynie», στο *Constantinople and its Hinterland*, Taylor and Francis, Florence 1995, σ.215.

συνιστούσε κύριο βασικό παράγοντα επικοινωνίας με δυτικές περιοχές. Το λιμάνι της πόλης ενδέχεται να φιλοξενούσε και κατοίκους άλλων πόλεων/χωριών της Βιθυνίας· ο Δίων Χρυσόστομος ήδη από τον δεύτερο αιώνα αναφέρεται στην συνάντηση των Νικομηδέων με τους Νικαείς στο λιμάνι της Νικομήδειας, καθότι οι τελευταίοι χρησιμοποιούσαν επίσης ένα μέρος του λιμανιού για τη μετακίνησή ή το εμπόριό τους¹⁶, δεν αποκλείεται επομένως η ανάλογη χρήση και εκμετάλλευσή του και από άλλους κατοίκους της Επαρχίας.

Εικόνα 1

Τμήμα του Πεντιγγεριανού Πίνακα (13ος αιώνας) με την Επαρχία της Βιθυνίας. (Η Νικομήδεια σημειώνεται με κόκκινο χρώμα, κατόπιν παρέμβασης της γράφουσας).

Η φυσική σύνθεση της Νικομήδειας διαμόρφωνε, όπως είδαμε, ένα ελκυστικό τοπίο, το οποίο όμως απειλήθηκε και καταστράφηκε αρκετές φορές: Την περίοδο που ερευνούμε – τον τέταρτο αιώνα– στην πόλη (αλλά και τη Βιθυνία γενικότερα) σημειώθηκαν δύο ισχυροί σεισμοί, οι οποίοι την έπληξαν σε μέγιστο βαθμό. Οι σεισμοί ενέσκηψαν στα μέσα του τετάρτου αιώνα· ο πρώτος σημειώθηκε το 358 και ο δεύτερος το 363. Βέβαια, τα δύο αυτά φαινόμενα συνδέονται με μία μακρά σεισμική δραστηριότητα στην πόλη η οποία εξαπλώνεται ήδη από τον πρώτο αιώνα, όταν η πόλη ισοπεδώθηκε και οικοδομήθηκε εκ νέου κατά το 70 μ.Χ. Οι σεισμοί επανεμφανίστηκαν τον τέταρτο αιώνα και έκτοτε έθιξαν την πόλη άλλες τέσσερις φορές· δύο σεισμοί σημειώθηκαν κατά τον πέμπτο αιώνα, ένας στα

¹⁶ Δίων Χρυσόστομος, *Πρὸς Νικομηδεῖς περὶ ὁμονοίας τῆς πρὸς Νικαεῖς*, 32.3-8.

μέσα του έκτου¹⁷, ενώ κοντά στα μέσα του ογδόου αιώνα, ο σεισμός που κλόνισε την πόλη ήταν μοιραία καταστροφικός και κατεδάφισε ολοκληρωτικά τη δομή της¹⁸. Χάρη στον Αμμιανό Μαρκελλίνο διασώζεται και η περιγραφή του σεισμού του 358: αρχικά παρατηρήθηκε μία ομιχλώδης συννεφιά και ακολούθησε ταραχή εντός της θάλασσας καθώς και έντονη βροχή¹⁹. Τα φαινόμενα αυτά παρουσιάστηκαν αργά τη νύχτα και μέχρι το πρωί η έκταση της Νικομήδειας υπέστη δραματικές ζημιές από το σεισμό, ο οποίος προκάλεσε και το θάνατο του τότε επισκόπου της, Κεκροπίου²⁰. Ο ρήτορας Λιβάνιος, υπογραμμίζει τις συνέπειες του ενός από τους δύο σεισμούς του τετάρτου αιώνα, εξυμνώντας το χαμένο κάλλος την πόλης και υπονοώντας με αυτόν τον τρόπο, την οδυνηρή εικόνα του κατεστραμμένου τοπίου που ακολούθησε²¹.

Οι μόνες εκτενείς περιγραφές των δύο σεισμών που συντέθηκαν για τους δύο αυτούς σεισμούς κατά τον τέταρτο αιώνα προσφέρονται από τον Λιβάνιο και τον Αμμιανό Μαρκελλίνο· οι δύο συγγραφείς εστίασαν τις σοβαρές επιπτώσεις των σεισμών για την Νικομήδεια, ενώ ταυτόχρονα, μέσα από τον λογοτεχνικό θρήνο τους, επιβεβαιώνουν την θεάρεστη όψη του τοπίου της και την ευχάριστη ατμόσφαιρά της²².

---

¹⁷ Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, κεφ. 50, εκδ. *Corpus scriptorum historiae Byzantine*, Impensis E. Weberi, Bonn 1831, κεφ. 50, σ. 289, 363, 385, 487.

¹⁸ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, εκδ. *Corpus scriptorum historiae Byzantine*, Impensis E. Weberi, Bonn 1838, σ. 45.

¹⁹ Αμμιανός Μαρκελλίνος 17.7.3 και 17.7.7.

²⁰ Πασχάλιο Χρονικόν, εκδ. *Corpus scriptorum historiae Byzantine*, Impensis E. Weberi, Bonn 1832, σ. 543.

²¹ Λιβάνιος, *Μονοδιά επί Νικομηδεία*, 61.4.2-3.

²² Μία εξίσου σημαντική περιγραφή παρατίθεται τον 5^ο αιώνα και από τον Σωζομενό, στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του (4.16).

Εικόνα 2

Αναπαράσταση της Νικομήδειας. Εικόνα που δημοσιεύθηκε στο Γαλλικό περιοδικό «La tour du monde», εκδ. Libraire Hachette Paris, 1864.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑΣ ΣΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Η ισχυρή θέση και το κύρος που χαρακτήριζε το ρόλο της Νικομήδειας στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν αισθητή τον τέταρτο αιώνα. Η πόλη αποτελούσε την έδρα του Διοκλητιανού· συνιστούσε ένα τόπο αυτοκρατορικό επομένως, με όλες τις τιμές και το γόητρο που αυτό συνεπάγεται. Η γεωγραφική της τοποθεσία, το αξιόλογο πολιτιστικό επίπεδό της και η αξιοπρόσεκτη αρχιτεκτονική της (όπως θα δούμε στη συνέχεια), της προσέδιδαν μία σημαντική και ακαταμάχητη υπεροχή. Στη διάρκεια του τετάρτου αιώνα, η πόλη γνώρισε στιγμές θαυμασμού και τιμής, όπως το πολεοδομικό σχέδιο του Διοκλητιανού που την ανέδειξε αρχιτεκτονικά ή η διαμονή και η βάπτιση του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου σε αυτή²³. Μία τέτοια πόλη, συνεπώς, είναι επόμενο να τροφοδοτούσε παράλληλα μία ανταγωνιστική διάθεση σε σχέση με άλλες πόλεις, επίσης αξιόλογες για την αυτοκρατορία. Στο παρόν κεφάλαιο θα μελετήσουμε την θέση της Νικομήδειας κυρίως έναντι άλλων ρωμαϊκών πόλεων. Συγκεκριμένα, θα ασχοληθούμε με τρεις πόλεις, τη Νίκαια, τη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη, οι οποίες συνιστούν χαρακτηριστικά παραδείγματα ανταγωνισμού και σύγκρισης με τη Νικομήδεια.

Ο ανταγωνισμός της Νικομήδειας με τη Νίκαια φέρεται ως αρκετά ισχυρός καθότι και η Νίκαια θεωρούνταν σπουδαία για τη Βιθυνία· πρόκειται για μία πόλη με μακρά ιστορία. Βρίσκεται στα νοτιοδυτικά της Νικομήδειας και η ίδρυσή της συνδέεται με αρχαιοελληνικά μυθολογικά πρόσωπα, όπως του θεού Διονύσου και του ημίθεου Ηρακλή²⁴, ενώ το όνομά της αποδίδεται στη Νύμφη Νίκαια. Το 72 π.Χ. η πόλη προσαρτήθηκε στη ρωμαϊκή επικράτεια και έκτοτε αποτέλεσε τόπο έλξης ενδιαφέροντος διαφόρων αυτοκρατόρων²⁵. Ως αφετηρία της αντιπαλότητάς τους λογίζεται το έτος 280 π.Χ., όταν οι δύο πόλεις αναγνωρίζονταν στις ανατολικές επαρχίες για την εντυπωσιακή όψη και την διοικητική επιμέλεια, ενώ τους επόμενους αιώνες αποτελούσαν περιστασιακά τόπους

²³ Ευσέβιος Καισαρείας. *Βίος Μεγάλου Κωνσταντίνου*. δ'. 61.15-16

²⁴ Δίων Χρυσόστομος, *Περί όμονοιās έν Νικαίαρ πεπαυμένης τής στάσεως*, 1.10-11 & 8.9-10.

²⁵ *The Oxford Dictionary of Byzantium* 2, Oxford University Press, New York 1991, σελ. 1463.

διαμονής ρωμαίων αυτοκρατόρων²⁶. Η συνέχεια της διαμάχης μεταξύ των δύο πόλεων συναντάται στα μέσα του δευτέρου αιώνα μ.Χ.²⁷. η Νικομήδεια και η Νίκαια αντιπαραβάλλονταν διαρκώς καθότι η μία πόλη επιθυμούσε την υπεροχή της έναντι της άλλης, ως προς τον οικονομικό και υλικό πλούτο, το αρχιτεκτονικό γόητρο και το πολιτιστικό επίπεδο, καθώς και τη μονοπώληση ενδιαφέροντος από τους ρωμαίους αυτοκράτορες. Την συγκεκριμένη κατάσταση την πληροφορούμαστε μέσα από λόγο του Δίωνα Χρυσοστόμου, ο οποίος επιχειρεί να παροτρύνει τις δύο πόλεις σε «συνθηκολόγηση». Στο λόγο του, ο Δίων παρουσιάζει τα πλεονεκτήματα της Νικομήδειας ως ισχυρότερα της Νίκαιας. Η ανόμοια σύγκριση του ρήτορα εδώ βέβαια είναι αναμενομένη καθότι πλαισιώνεται από έναν εσκεμμένο ρητορικό λόγο που έχει ως σκοπό να εγκωμιάσει τη Νικομήδεια, προκειμένου να επηρεαστούν θετικά οι κάτοικοί της και να αποδεχτούν ευκολότερα τις προτάσεις του περί ομόνοιας με τους κατοίκους της Νίκαιας. Για παράδειγμα, η Νικομήδεια διαθέτει ένα δεδομένο και αστείρευτο φυσικό πόρο: το λιμάνι της, το οποίο ο Δίων παρουσιάζει ως δυναμική παρουσία και λειτουργία για την πόλη και της προσδίδει υπεροχή. Οι Νικαείς βέβαια δεν φανέρωσαν ιδιαίτερο φθόνο ως προς το στοιχείο αυτό, αλλά ανέπτυξαν μία συνεργατική διάθεση με τους Νικομηδεείς ως προς την αξιοποίησή του και τη χρήση του σχετικά με τις εμπορικές τους συναλλαγές²⁸. Η Νίκαια, από την άλλη, αναφέρεται ως ισχυρό οικονομικό κέντρο της Βιθυνίας, καθώς εισπράττει τους φόρους των περιοχών γύρω της. Τον τίτλο της μητρόπολης, εντούτοις, κατά το δεύτερο αιώνα εξακολουθούσε να κατέχει η Νικομήδεια, οι αρχές της οποίας θα μεριμνούσαν για την ευρύτερη φροντίδα των Βιθυνών²⁹.

Το κυριότερο στοιχείο που αναδεικνύεται μέσα από τη διαμάχη Νικομήδειας-Νίκαιας είναι ο χαρακτήρας αυτής, ο οποίος χρωματίζεται με ματαιοδοξία και υλισμό· οι δύο πόλεις ανταγωνίζονταν ως προς το οικονομικό και υλικό γόητρο, ενώ μέσα από την αντιπαλότητα αυτή διακρίνονται αρκετές ομοιότητες. Ο Δίων μάλιστα, παροτρύνει τους Νικομηδεείς να προχωρήσουν σε ομόνοια με τους Νικαείς προκειμένου οι δύο πόλεις να ενώσουν και, συνάμα, να αυξήσουν τον υλικό παραγωγικό πλούτο τους. Το αυτό και ως προς την ευρύτερη

²⁶ Αππιανός, *Περί Έμφυλίων*, 5.139.1.

²⁷ Τη διαμάχη αναφέρει χαρακτηριστικά ο Δίων Χρυσόστομος στο λόγο του *Πρός Νικομηδεείς περί όμονοίας τής πρός Νικαείς*.

²⁸ Δίων Χρυσόστομος, *Πρός Νικομηδεείς περί όμονοίας τής πρός Νικαείς*, 22.1-4.

²⁹ Δίων Χρυσόστομος, *Πρός Νικομηδεείς περί όμονοίας τής πρός Νικαείς*, 39.1.

κουλτούρα που η κάθε πόλη παρουσίαζε, όπως η κοινή θρησκευτική λατρεία (την οποία η κάθε πόλη ασκούσε με ορισμένες παραλλαγές), την όμοια τέλεση των θρησκευτικών εορτών και τα κοινά έθιμα που διαχέονταν στην καθημερινή ζωή των κατοίκων τους³⁰.

Μία ενδότερη πλευρά που υπαινίσσεται μέσω της αντιπαλότητας εστιάζει στα πρόσωπα που ευθύνονταν για αυτήν. Σε καμία περίπτωση δεν φέρονται ως υπεύθυνοι οι λαϊκοί κάτοικοι των πόλεων, καθώς μεταξύ τους διαλυόταν κάθε αντίπαλη διάθεση· οι Νικομηδεῖς με τους Νικαεῖς διατηρούσαν μία αρμονική επικοινωνία, η οποία ενίοτε μετατρέποταν και σε εμπορική συνεργασία, φιλική σχέση, ακόμη και μεικτούς γάμους –μέσα από τους οποίους δημιουργούνταν ενδότεροι δεσμοί συγγένειας που συνέδεαν τις δύο πόλεις³¹. Συμπεραίνεται, επομένως, μία διαμάχη μεταξύ Νικομήδειας και Νίκαιας, η οποία πιθανόν πήγαζε από τις άρχουσες τάξεις της εκάστης πόλης. Οι τοπικοί άρχοντες και ηγεμόνες της Νικομήδειας ενδέχεται να προωθούσαν μια πολιτική αντιπαλότητας προς τη Νίκαια και αντίστροφα, προκειμένου η μία πλευρά να κερδίσει την άρχουσα διοικητική θέση στη Βιθυνία και την οικονομική υπερίσχυση. Σε αυτήν την περίπτωση, γίνεται λόγος για μία στρατηγική κοινωνικής και οικονομικής εξουσίας και πρωτοκαθεδρίας στην επαρχία της Βιθυνίας. Αντίδραση από την πλευρά των Νικομηδέων, επίσης, προς τα μέσα του αιώνα, ξέσπασε και όταν ο αυτοκράτορας επέλεξε να συγκαλέσει την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο στην πόλη της Νίκαιας³². Το γεγονός αυτό φαίνεται να δημιουργήσει νέες αντιπαραθέσεις με αφορμή τη θρησκευτική κατάσταση, η οποία για ακόμη μία φορά υπήρξε αιτία συνέχισης της μακράς σύγκρουσης των δύο πόλεων³³.

Στο διάβα του τετάρτου αιώνα, ανακαλύπτουμε ότι η σύγκριση της Νικομήδειας με άλλες αυτοκρατορικές πόλεις δεν σταματά. Ήδη από τις αρχές του 300 η συγκριτική διάθεση και η τάση υπεροχής της Νικομήδειας γίνονται ολοένα και περισσότερο αντιληπτά. Η δράση του Διοκλητιανού, για παράδειγμα, για αναβάθμιση της πόλης αποσκοπούσε σε έναν έμμεσο ανταγωνισμό προς την πόλη Ρώμη· ο αυτοκράτορας επιχείρησε να εξυψώσει τη Νικομήδεια,

³⁰ Δίων Χρυσόστομος, *Πρὸς Νικομηδεῖς περὶ ὁμονοίας τῆς πρὸς Νικαεῖς*, 22.11-13.

³¹ Δίων Χρυσόστομος, *Πρὸς Νικομηδεῖς περὶ ὁμονοίας τῆς πρὸς Νικαεῖς*, 22.6-8.

³² Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 14.16.15. Βλ. επίσης Robert, L., «La titulature de Nicée et Nicomédie: la gloire et la haine», *Harvard Studies in Classical Philology*, 81, 1977, σ. 1-39.

³³ Ο C. Foss αναφέρει πως ο θρησκευτικός παράγοντας επηρέασε πολλές φορές την σχέση των δύο πόλεων και αποτέλεσε σημείο έριδας ήδη από την αρχαιότητα. Βλ. Foss, C., *Survey of Medieval Castles of Anatolia II, Nicomedia*, *The British Institute of Archaeology at Ankara*, Ankara 1996, σελ.11.

ώστε να φτάσει ή/και να ξεπεράσει την ποιότητα της πιο γνωστής και λαμπρής πόλης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας³⁴.

Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, όμως, οδήγησε σε σταδιακή και σημαντική αποδυνάμωση της Νικομήδειας. Η νέα αυτή πόλη σύντομα θα αποτελούσε την έδρα ολόκληρης της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Είναι επόμενο, συνεπώς, η έγερση μίας νέας αυτοκρατορικής έδρας να κλόνισε το πρωτεύον γόητρο της Νικομήδειας. Η επιλογή του Κωνσταντίνου για μεταφορά του κεντρικού ηγετικού σημείου της Ανατολής από τη Νικομήδεια στην Κωνσταντινούπολη, σαφώς σήμανε το «πέρασμα» της πρώτης πόλης σε δευτερεύον υπόβαθρο· η Νικομήδεια θα έχανε την εύνοια που απολάμβανε ως επίσημη κυβερνητική έδρα, εξακολουθώντας ωστόσο να διατηρεί κύριο –εάν όχι πρωταρχικό– ρόλο στη Βιθυνία. Τον τέταρτο αιώνα, η κατάσταση αυτή συναντάται και σε γραπτές πηγές. Μία εξ’ αυτών παρέχεται από το Γρηγόριο Νύσσης. Ο εκκλησιαστικός αυτός Πατέρας σε μία επιστολή που συνέταξε προς τους πρεσβυτέρους της Νικομήδειας στα μέσα του τετάρτου αιώνα, αναφέρει τη φθίνουσα αρχιτεκτονική ποιότητα της πόλης, συγκριτικά με μία γειτονική αυτής, δηλαδή την Κωνσταντινούπολη³⁵.

Είναι κατανοητό, επομένως, από τα μέσα του τετάρτου αιώνα και έπειτα το ότι η Νικομήδεια άρχισε να μην εκπέμπει την αυτοκρατορική ακτινοβολία που εξέπεμπε μέχρι τότε. Η διαπίστωση αυτή έγινε περισσότερο αντιληπτή σε βάθος χρόνου, καθώς στη διάρκεια του τετάρτου αιώνα έλκει μεν την προσοχή αυτοκρατόρων και εξεχόντων διοικητικών προσώπων, σε πιο αραιό και περιστασιακό όμως βαθμό³⁶: χαρακτηριστική υπήρξε η καθιέρωση της πόλης ως στρατηγική έδρα από τον αυτοκράτορα Ουαλεντινιανό στα μέσα του τετάρτου αιώνα³⁷ και η περιστασιακή διαμονή των αυτοκρατόρων Αρκαδίου (397-398) και Θεοδοσίου Β’ (426) σε αυτήν. Μπορούμε να ανατρέξουμε και στη δράση του αυτοκράτορα Ιουστινιανού κατά τα μέσα του έκτου αιώνα, όταν επιχείρησε να ασχοληθεί με τα δημόσια οικοδομήματα της Νικομήδειας (στο πλαίσιο μίας γενικότερης αποκατάστασης των οικοδομικών φθορών της αυτοκρατορίας βέβαια) και να προβεί σε συντήρησή ή

---

³⁴ Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum*, 7.2.

³⁵ Γρηγόριος Νύσσης, *Τοίς ἐν Νικομηδεῖα Πρεσβυτέροις*, 17.1-3.

³⁶ Foss, C., *Survey of Medieval Castles of Anatolia II, Nicomedia, The British Institute of Archaeology at Ankara*, Ankara 1996, σελ.11.

³⁷ Αμμιανός Μαρκελλίνος, 17.7.7 και 17.7.3.

ανακαίνισή τους³⁸. Ο ίδιος αυτοκράτορας, επιπλέον, εδραίωσε την πόλη ως βάση στρατιωτικών επιχειρήσεων και δεν ήταν ο μοναδικός· χαρακτηριστική είναι η στρατηγική εκμετάλλευση της πόλης και από το στρατηγό Αρτάβασδο κατά τον όγδοο αιώνα, στη μάχη του ενάντια στον Κωνσταντίνο Ε΄³⁹. Μνημονεύοντας τα παραδείγματα αυτά, κατανοούμε ότι η πόλη μπορεί μεν να έπαψε να αποτελεί επίσημη αυτοκρατορική έδρα από την περίοδο του Κωνσταντίνου και έπειτα και να μετέβη σε μία δευτερεύουσα θέση, ωστόσο διατήρησε τη γοητεία της και την πρωτοκαθεδρία στη Βιθυνία, ενώ εξακολούθησε να ανθίζει οικονομικά από τον εμπορικό χαρακτήρα της και αργότερα.

---

³⁸ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 5.3.5-27.

³⁹ Βλ. Γεώργιος Μοναχός, *Χρονογραφία*, σελ.735 (η σελιδοποίηση αναφέρεται κατά το TLG).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Τον τέταρτο αιώνα, η Νικομήδεια παρουσίαζε μία επιμελημένη και ευάρεστη αρχιτεκτονική. Μέσα στη φυσική έκτασή της, έβλεπε κανείς διάφορα κτίσματα, ενίοτε ογκώδη και επιβλητικά, αρκετά από τα οποία προορίζονταν ως δημόσιοι χώροι, σχετιζόμενοι με ζητήματα οικονομίας, διοίκησης και λατρείας. Τα δημόσια οικοδομήματα είναι αυτά με τα οποία θα ασχοληθούμε κατά κύριο λόγο στο παρόν κεφάλαιο.

Σε μία ρωμαϊκή πόλη όπως η Νικομήδεια, η παρουσία της ρωμαϊκής αγοράς (*forum*) αποτελούσε βασική προϋπόθεση. Η αγορά στην πόλη υφίστατο ήδη από τον πρώτο αιώνα, δεν είναι διόλου απίθανο, συνεπώς, η ύπαρξή της να δέσποζε και κατά τον τέταρτο αιώνα⁴⁰. Παράλληλα με την αγορά, γνωρίζεται και η ύπαρξη δημοσίων λουτρών στην πόλη. Η πόλη διέθετε αξιομνημόνευτα λουτρά⁴¹. μπορούμε να ξεχωρίσουμε ένα συγκεκριμένο λουτρό, για το οποίο αντλούμε μεμονωμένες πληροφορίες από τον Προκόπιο Καισαρείας: πρόκειται για οικοδόμημα που σχετίζεται με το όνομα του Αντωνίνου, πιθανότατα του Μάρκου Αυρήλιου Αντωνίνου ή του Αντωνίνου Ευσεβή, οι οποίοι διετέλεσαν αυτοκράτορες το δεύτερο αιώνα (161-180 και 138-161 αντίστοιχα). Η παρουσία του λουτρού υφίστατο και πέραν του τετάρτου αιώνα, σε φθίνουσα ποιότητα και συντήρηση: την Ιουστινιάνεια περίοδο, η κατάστασή του βρισκόταν σε εξαθλίωση (ο σεισμός του έκτου αιώνα επίσης συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη φθορά του) οπότε και επενέβη ο Ιουστινιανός, διατάσσοντας την ανακαίνιση του⁴².

Στη Νικομήδεια υπήρχαν δημόσια οικοδομήματα, που στέγαζαν τη διοίκησή της, καθώς και την εξυπηρέτηση των πολιτών και κατοίκων της. Το βουλευτήριο συνιστούσε απαραίτητη διοικητική εγκατάσταση και τον τέταρτο αιώνα υπήρξε μία από τις απώλειες που προκλήθηκαν λόγω των σεισμών στην πόλη⁴³. Η παρουσία του δικαστηρίου και του δεσμοτηρίου ήταν επίσης ενεργή κατά τον τέταρτο αιώνα⁴⁴. Σχετικά με τη δημόσια

⁴⁰ Πλίνιος ο νεότερος, *Επιστολή Προς Τραϊανό*, 49. 1.

⁴¹ Βλ. Λιβάνιος, *Μονωδία επί Νικομηδεία*, 61. 17. 7.

⁴² Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 5. 3. 7.

⁴³ Λιβάνιος, *Μονωδία επί Νικομηδεία*, 61. 8. 1.

⁴⁴ Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 9.6.2 & 9.

προστασία των πολιτών και των κατοίκων της Νικομήδειας, εκφράστηκε το δεύτερο αιώνα από τον Πλίνιο το Νεότερο η επιθυμία για ίδρυση πυροσβεστικού σώματος στη Νικομήδεια, μία επιθυμία που μοιάζει αρκετά θεμιτή και η υλοποίησή της θα αποτελούσε χρήσιμη αρωγή για την πόλη⁴⁵. Ο Τραϊανός, ωστόσο, προέτρεψε τον διοικητή να μεριμνήσει μόνο για την εγκατάσταση μηχανών κατάσβεσης των πυρκαγιών, τις οποίες θα χειρίζονταν οι κάτοικοι της πόλης⁴⁶.

Τα κτήρια που σήμαιναν την εκπαιδευτική προσφορά δεν έλειπαν από τη Νικομήδεια. Τον τέταρτο αιώνα οι σχολές ρητορικής και τα γυμνάσια αντικατόπτριζαν το πολιτιστικό και εκπαιδευτικό υπόβαθρο της πόλης, αναδεικνύοντάς την ακόμη περισσότερο⁴⁷. Πλάι στα «εκπαιδευτικά» οικοδομήματα, το πολιτιστικό πλαίσιο συμπλήρωναν το θέατρο, ο ιππόδρομος και το βουλευτήριο, κτήρια με εντυπωσιακά προστώα και διακόσμηση στην πλειοψηφία τους, καθώς και εξέχουσα αρχιτεκτονική⁴⁸.

Ένα κύριο πρόσωπο που επέφερε αρκετές αλλαγές στη Νικομήδεια στις αρχές του τετάρτου αιώνα υπήρξε ο Διοκλητιανός. Ο αυτοκράτορας επιθυμούσε να αναβαθμίσει την όψη και τις εγκαταστάσεις της πόλης και να την εξυψώσει σε κάλλος και κύρος. Κατά συνέπεια, οικοδόμησε δημόσια κτήρια όπως ένα χώρο ψυχαγωγίας (δηλαδή ένα χώρο πολυθεαμάτων προς τέρψη των κατοίκων της πόλης), ένα νομισματοκοπείο και ένα οπλουργείο⁴⁹. Την ίδια περίοδο ανεγέρθηκε και ένα νέο τείχος που οχύρωνε την πόλη⁵⁰, ενώ οικοδομήθηκαν αυτοκρατορικά ανάκτορα εκ νέου⁵¹ καθότι τα προηγούμενα οικοδομήματα που είχαν αρχίσει να χτίζονται καταστράφηκαν σε πυρκαγιά, στη διάρκεια των χριστιανικών διωγμών του 303⁵². Ανεγέρθηκαν, συνεπώς, δύο νέα ανάκτορα προοριζόμενα για τον

⁴⁵ Πλίνιος ο Νεότερος, *Επιστολή* 33^η.

⁴⁶ Πλίνιος ο Νεότερος, *Επιστολή* 43^η, στο William Melmoth (επιμ.), *Pliny, Letters*, II, Loeb Classical Library, London, William Heinemann, 1915, σελ. 318, 320.

⁴⁷ Λιβάνιος, *Μονοψόφια ἐπὶ Νικομηδείᾳ*, 61.8.1· 61.8.4· 61.15.5· 61.17.10.

⁴⁸ Λιβάνιος, *Μονοψόφια ἐπὶ Νικομηδείᾳ*, 61.8.1· 61.8.4· 61.15.5· 61.17.10.

⁴⁹ Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum*, 7.2.

⁵⁰ Foss, C. «Nicomedia and Constantinople», στο *Constantinople and its Hinterland*, Taylor and Francis, Florence 1995, σελ.182.

⁵¹ Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum*, 7.2.

⁵² Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 7.6.6.

αυτοκράτορα και την κόρη του⁵³. Η συμβολή του Διοκλητιανού στη Νικομήδεια υπήρξε σημαντική. Καθιέρωσε την πόλη ως έδρα παραμονής του και ορμώμενος από την ενέργεια αυτή επιχείρησε τη σειρά των δράσεων που περιγράφησαν παραπάνω⁵⁴. Ο αυτοκράτορας επενέβη σημαντικά στα κτίσματά της, προκειμένου να την μετατρέψει σε ισχυρή ανταγωνίστρια της Ρώμης. Η δομή της Νικομήδειας που επιθυμούσε, δημιουργήθηκε με σχολαστικότητα και επιμέλεια. το αρχικό πλάνο, μάλιστα, οικοδόμησης των κτηρίων που ο Διοκλητιανός διέταξε να εφαρμοστεί αναιρέθηκε, καθότι δεν ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις του και τα κτήρια κατασκευάστηκαν για δεύτερη φορά, με νέο πολεοδομικό σχέδιο⁵⁵.

Αξιοσημείωτοι οι λατρευτικοί τόποι της Νικομήδειας. Η πόλη στο εσωτερικό της φιλοξενούσε διάσπαρτα ναούς και θυσιαστικούς βωμούς⁵⁶, οικοδομήματα τα οποία στη διάρκεια του τετάρτου αιώνα οι δύο καταστροφικοί σεισμοί έπληξαν ή κατέστρεψαν ολοσχερώς⁵⁷. Υπήρχαν αρκετοί ναοί, εντυπωσιακοί στην όψη και την περιγραφή τους, για τους περισσότερους όμως δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε λεπτομέρειες σχετικά με την λατρευτική παράδοση που αντικατόπτριζαν. Σαφή γνωρίσματα διαθέτουν ο ναός της θεάς Ίσιδος, υφιστάμενος από τον δεύτερο αιώνα⁵⁸, και ένας χριστιανικός ναός, οικοδομημένος στα τέλη του τρίτου ή στις αρχές του τετάρτου αιώνα· ο τελευταίος γνωρίζουμε ότι βρισκόταν σε υπερυψωμένο σημείο της Νικομήδειας, η τοποθεσία του επομένως, τον καθιστούσε ενδεχομένως αρκετά ορατό. Επρόκειτο για έναν επιμελημένο και ασφαλισμένο εσωτερικά χώρο, εντός του οποίου συναντούσε κανείς διάφορα έπιπλα και ιερά αντικείμενα, ενώ η θέα που προσέφερε περιλάμβανε και τα αυτοκρατορικά ανάκτορα της πόλης⁵⁹. Δεν καθίσταται σαφές αν υπήρχαν και άλλοι χριστιανικοί ναοί στην πόλη έως τα μέσα του τετάρτου αιώνα⁶⁰. πρόκειται για μία περίοδο σταδιακής εμφανούς διάδοσης του

⁵³ Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum*, 7.2.

⁵⁴ Foss, C., *Survey of Medieval Castles of Anatolia II, Nicomedia*, The British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara 1996, σελ. 2.

⁵⁵ Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum*, 7.2.

⁵⁶ Λιβάνιος, *Μονοδία ἐπὶ Νικομηδείᾳ*, 61.17. 5.

⁵⁷ Αμμιανός Μαρκελλίνος, 17.7.7.

⁵⁸ Πλίνιος ο Νεότερος, *Επιστολή* 33^η.

⁵⁹ Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum*, 7.2.

⁶⁰ Ο αιώνας αυτός αποτελεί περίοδο ανάδειξης της βασιλείας του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ο οποίος διέταξε την οικοδόμηση αρκετών εκκλησιών στην Ανατολή. Βλ. Ευσέβιος, *Βίος Μεγάλου Κωνσταντίνου*, β'. 16.

Χριστιανισμού στη Νικομήδεια. Σε κείμενα χριστιανών ιστορικών της περιόδου αναφέρονται στοιχεία για εκκλησιαστικό χώρο όπου συγκεντρώνονταν οι χριστιανοί κάτοικοι της πόλης⁶¹.

Οι οικίες στη Νικομήδεια βρίσκονταν σε συγκεκριμένα σημεία της πόλης⁶² και ενδέχεται να οικοδομούνταν κοντά στους εργασιακούς χώρους των ιδιοκτητών⁶³. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αρκετοί δρόμοι της Νικομήδειας φέρεται να ήταν στενοί, με αδιέξοδη πορεία. Δεν είναι διόλου απίθανο οι οικίες των κατοίκων της πόλης να στεγάζονταν πάνω σε κάποια αντίστοιχη οδό, σε κάποιο υπερυψωμένο σημείο ή σε κάποιο αδιέξοδο. Ο σεισμός του 358, ωστόσο, θορύβησε αρκετά τους κατοίκους, παρακινώντας ένα τμήμα αυτών να επιλέξει την οικοδόμηση των οικιών, αυτή τη φορά, στις πλαγιές της πόλης⁶⁴.

Πληροφορίες που συναντούμε για παρελθοντικά πολεοδομικά στοιχεία της Νικομήδειας, μπορούν να φανούν χρήσιμοι αρωγοί στην κατανόηση της δομής της κατά τον τέταρτο αιώνα. Τον δεύτερο αιώνα, για παράδειγμα, πραγματοποιήθηκε ένα ψήφισμα μεταξύ των Νικομηδέων, το οποίο αφορούσε στην μεταφορά ταφών σε διαφορετικό σημείο της πόλης⁶⁵. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα την έκβαση του ψηφίσματος (η οποία μάλλον ήταν θετική), πρόκειται όμως για ένα συμβάν που μαρτυρεί την ύπαρξη ορισμένων μνημείων εντός της πόλης.

Αξιοπρόσεκτα για τη Νικομήδεια τα έργα τέχνης· ενδέχεται να τα συναντούσε κανείς στους δρόμους και στα δημόσια κτήρια της πόλης. Η ύπαρξη αγαλμάτων ήταν διάσπαρτη, σε δημόσιους χώρους εντός των τειχών. Έξω από την πόλη τοποθετήθηκε ένα άγαλμα του Δία, σε σημείο που έλαβε ο αυτοκράτορας Γαλέριος φόρο τιμής⁶⁶, ενώ αρχαιολογικές ανασκαφές έφεραν στο φως αναπαραστάσεις σε ζωφόρους εθνικών ναών από την τετραρχική διοίκηση του Διοκλητιανού, οι οποίες εικονίζουν εναγκαλισμό αυτοκρατόρων (Εικόνα 1) ή εικόνες ρωμαίων κατοίκων (Εικόνα 2), στοιχεία που αναπαράγουν τη ρωμαϊκή ταυτότητα της

---

⁶¹ Ενδεικτικά, βλ. Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 8· Σωκράτης Σχολαστικός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 2.38 και 3.1· Θεοδώρητος Κύρου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, κεφ.V.

⁶² Λιβάνιος, *Μονφδία ἐπὶ Νικομηδεία*, 61.8.6.

⁶³ Ο Λιβάνιος παραθέτει την ύπαρξη των οικιών αναφορικά με τους εργασιακούς χώρους (βλ. Λιβάνιος, *Μονφδία ἐπὶ Νικομηδεία*, 61.15.1-2.)

⁶⁴ Αμμιανός Μαρκελλίνος, 17.7.7.

⁶⁵ Δίων Χρυσόστομος, *Δημηγορία ἐν τῇ πατρίδι*, 16.10.

⁶⁶ Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum*, 19.1.

πόλης⁶⁷. Ένα εξέχον διακοσμητικό στοιχείο που συναντούσε κανείς στην Νικομήδεια κατά τον τέταρτο αιώνα, ήταν η ύπαρξη κρηνών, εντυπωσιακές στην περιγραφή τους⁶⁸. Πιθανόν να επρόκειτο για ευάρεστα έργα, με λεπτομερή φιλοτέχνηση. Είναι πιθανό να υπήρχαν περισσότερο σε κοινή θέα και σε δημόσια κτίρια, ή, ακόμη, και να αποτελούσαν μέρος διακόσμησης οικιών και ιδιωτικών επιχειρήσεων, ή να επρόκειτο για ανάγλυφα ή ολόγλυφα έργα, με ιερά προστώα.

Συναντάται, εντούτοις, και μία πρόχειρα δομημένη όψη της Νικομήδειας, η οποία υφίστατο πέραν όλης της μεγαλοπρέπειας που συναντούμε μέχρι τώρα. τον τέταρτο αιώνα, η Νικομήδεια μοιάζει να εκπέμπει μεν την λάμψη της, αλλά σε μικρότερο βαθμό συγκριτικά με τους προηγούμενους αιώνες. Ο ανταγωνισμός και η τάση υπεροχής γειτονικών πόλεων απέναντί της, γίνονται αντιληπτά –με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Νίκαια, η οποία φαίνεται να βρισκόταν σε ακμή τον τέταρτο αιώνα⁶⁹. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρχε στις εκβολές του Σαγγαρίου ποταμού· πρόκειται για ένα ετοιμόρροπο οικοδόμημα, μία πλωτή γέφυρα που εξυπηρετούσε τη διάσχιση του ποταμού, αποτελούμενη από σχεδίες (ή βάρκες) στενά δεμένες μεταξύ τους, οι οποίες τοποθετούνταν διαδοχικά στη σειρά προκειμένου να σχηματίσουν μία γέφυρα που θα κάλυπτε ένα μέρος της έκτασης του ποταμού⁷⁰. Η παραπάνω κατασκευή αντικαταστάθηκε κατόπιν παρέμβασης του Ιουστινιανού, ο οποίος διέταξε την αρχή οικοδόμησης μίας νέας γέφυρας, που σαφώς θα αποτελούνταν από στέρεα υλικά, όπως πέτρες και κονίαμα. Δεν είναι γνωστές οι συνθήκες υπό τις οποίες οι Νικομηδείς αναγκάστηκαν να προχωρήσουν σε αυτήν την κατασκευή, καθώς το πιθανότερο είναι να υπήρχε κατά τους προηγούμενους αιώνες μία κατασκευή άρτια δομημένη, η οποία κατέρρευσε με αποτέλεσμα οι Νικομηδείς να κατέφυγαν σε μία πρόχειρη λύση του ζητήματος διάσχισης του ποταμού. Μία πιθανή σκέψη είναι ότι οι δύο σεισμοί του τετάρτου αιώνα που έπληξαν την πόλη επέφεραν καταστροφές και στο συγκεκριμένο σημείο, με αποτέλεσμα την ανάληψη προσωρινών πρωτοβουλιών από τους κατοίκους ή τις τοπικές αρχές. Η γέφυρα όμως, δεν συνιστά το μοναδικό οπτικό και λειτουργικό μειονέκτημα. Ωστόσο, και παρά τα μειονεκτήματα που η Νικομήδεια

⁶⁷ Βλ. Tuna Şare Ağtürk, «A New Tetrarchic Relief from Nicomedia: Embracing Emperors», *American Journal of Archaeology* 122, 2018, σελ. 411–426.

⁶⁸ Λιβάνιος, *Μονοδία ἐπὶ Νικομηδείᾳ*, 61.17.4.

⁶⁹ Γρηγόριος Νύσσης, *Τοῖς ἐν Νικομηδεῖᾳ Πρεσβυτέροις*, 13.17.1-3.

⁷⁰ Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, 5. 3. 19-25.

αποκαλύπτει από τα μέσα του τετάρτου αιώνα, δεν μπορούμε να απορρίψουμε τον ισχυρισμό ότι εξακολουθούσε να αντικατοπτρίζει με σεβαστό και θεμιτό τρόπο τη ρωμαϊκή όψη και ταυτότητα.

Εικόνα 3

Ανάγλυφη αναπαράσταση εναγκαλισμού αυτοκρατόρων σε ζωφόρο στη Νικομήδεια

Εικόνα 4

Ανάγλυφη αναπαράσταση Ρωμαίων κατοίκων σε ζωφόρο της Νικομήδειας.

Πηγή εικόνων: Tuna Şare Ağtürk, «A New Tetrarchic Relief from Nicomedia: Embracing Emperors», *American Journal of Archaeology* 122, 2018, σελ. 411–426.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΣΤΗ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑ

Την περίοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας διαπιστώνεται άνοδος του οικονομικού και πολιτιστικού επιπέδου της Νικομήδειας. Αποτελούσε την πρωτεύουσα της Βιθυνίας και αυτοκρατορική έδρα κατά τις αρχές του τετάρτου αιώνα, όπως την καθιέρωσε ο Διοκλητιανός⁷¹. Ένας τόσο σημαντικός προσδιοριστικός ρόλος για μία πόλη συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, την ικανοποιητική οικονομική επιφάνεια της ίδιας της πόλης, τόσο ως προς την συντήρηση των κτηρίων και της ευρύτερης όψης της, όσο και των δημοσίων δαπανών που συντελούν στη λειτουργικότητά της.

Αναμφίβολα, σημαντική πηγή για την οικονομία της Νικομήδειας υπήρξε το λιμάνι της, το οποίο, πέρα από τη διευκόλυνση των μετακινήσεων που παρείχε τόσο στους κατοίκους της ίδιας της πόλης όσο και τους κατοίκους των γειτονικών πόλεων και επαρχιών, συνιστούσε και κομβικό σημείο διαμετακομιστικού εμπορίου (όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο). Ήδη από το δεύτερο αιώνα, το λιμάνι της πόλης αναφέρεται ως ευνοϊκός παράγοντας για την κοινωνική και οικονομική ευμάρειά της, τονίζοντας ταυτόχρονα και την υπεροχή που της προσέδιδε απέναντι στις γειτονικές πόλεις⁷². Η εκμετάλλευση της θάλασσας δεν ήταν αποκλειστικά υπόθεση των εμπόρων που ταξίδευαν για τη διάδοση και την ανταλλαγή των προϊόντων τους από και προς τη Νικομήδεια. Εξίσου χρήσιμη οικονομική και βιοτική πηγή αποτελούσε και για τους αλιείς, οι οποίοι ψάρευαν κοντά στο λιμάνι⁷³, στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν αλιεύματα τα οποία είτε θα προωθούσαν για οικονομική συναλλαγή, είτε θα καταλάωναν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους.

Η τοποθεσία της πόλης, το κλίμα και το τοπίο της, ευνοούσαν την αγροτική καλλιέργεια⁷⁴. Ο ευρύτερος φυσικός και υλικός πλούτος της πόλης οδηγεί στην ανάπτυξη του εμπορίου, τα εγγειοβελτιωτικά έργα και την διαρκή παραγωγή προϊόντων. Το δεύτερο αιώνα, η πόλη εξασφάλιζε την παραγωγή φυσικών πόρων όπως ξυλεία, μάρμαρο, σιτηρά και

⁷¹ Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum*, 7.2.

⁷² Δίων Χρυσόστομος, *Πρός Νικομηδεῖς περὶ ὁμονοίας τῆς πρὸς Νικαεῖς*. 22.1-2.

⁷³ Λιβάνιος, *Μονοψύχια ἐπὶ Νικομηδείᾳ*, 61.6.4.

⁷⁴ Guney H., *The Resources and Economy of Roman Nicomedia*, Ph.D. submitted to the University of Exeter, 2012, σελ.105.

άλλες πρώτες ύλες, τις οποίες οι Νικομηδεείς επεξεργάζονταν και μετέφεραν στο λιμάνι ή τις προωθούσαν οδικώς, με σκοπό το εμπόριο⁷⁵. Οι παραπάνω πρακτικές σαφώς θα απέδιδαν οικονομικά –άλλοτε σε αυξημένο βαθμό, άλλοτε όχι– είναι πολύ πιθανή επομένως η συνέχισή τους στους επόμενους αιώνες, έτσι ώστε οι επαγγελματικές αυτές δραστηριότητες να περιλαμβάνονται και στον τέταρτο αιώνα.

Οι τομείς της αγροτικής παραγωγής συνεπάγονται ένα σύνολο σχετικού ανθρώπινου εργατικού δυναμικού. Από αυτό, προκύπτουν πιθανές απαντήσεις σχετικά με τον τρόπο που οι Νικομηδεείς εξασφάλιζαν οικονομικά το βιοπορισμό τους: ορισμένοι ασχολούνταν με τη γεωργία και την επεξεργασία πετρωμάτων και ξυλείας, άλλοι αναλάμβαναν τη μεταφορά τους και την εμπορική προμήθεια ή προώθησή τους εκτός της πόλης και συχνά μέσω της θάλασσας. Η διαδρομή αυτή με τη σειρά της, προϋπέθετε εμπορικά πλοία και έμπειρους ναυτικούς.

Σχετικά με τις επαγγελματικές ενασχολήσεις των Νικομηδέων μπορούν να απομονωθούν στοιχεία και από άλλες περιπτώσεις: επιστρέφοντας στην παρουσίαση του πολεοδομικού έργου στη Νικομήδεια από το Διοκλητιανό, ανακαλούμε τη σειρά οικοδομημάτων που διέταξε ο αυτοκράτορας να ανεγερθούν⁷⁶. Τα οικοδομήματα αυτά προϋπέθεταν την παρουσία εργολάβων, αρχιτεκτόνων και κτιστών. Ομοίως συμβαίνει και με την παρουσία έργων τέχνης στην πόλη. Τη Νικομήδεια κοσμούσαν περίτεχνα έργα τα οποία σαφώς φιλοτέχνησαν γλύπτες και ζωγράφοι. Γενικότερα, μπορούμε να σκεφτούμε ότι τα έργα και τα οικοδομήματα που περιγράφησαν στο κεφάλαιο περί αρχιτεκτονικής της πόλης αντιστοιχούν και σε συγκεκριμένες επαγγελματικές ιδιότητες· για παράδειγμα, το δικαστήριο απαρτιζόταν από δικαστές, το οπλουργείο από τεχνίτες, το θέατρο από ηθοποιούς, μουσικούς, μίμους κ.ο.κ. Οι ιδιωτικές επιχειρήσεις δεν έλειπαν, επίσης, από την πόλη. Ενδέχεται να συγκροτούνταν αυτόνομες επαγγελματικές μονάδες οι οποίες εξυπηρετούσαν την εργασία και την οικονομική εξασφάλιση των Νικομηδέων.

Η μακρά σεισμική δραστηριότητα στη Νικομήδεια, δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητη για το παρόν κεφάλαιο, καθότι οι σεισμοί κατά καιρούς προξένησαν σημαντικές φθορές στην πόλη· υπήρξαν και περιπτώσεις (όπως τον πρώτο, τον τέταρτο και τον όγδοο αιώνα) που προκάλεσαν σχεδόν ολική ισοπέδωση της πόλης. Ένα τέτοιο ολέθριο

---

⁷⁵ Πλίνιος ο Νεότερος, *Επιστολή 41η*.

⁷⁶ Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum*, 7.2.

περιστατικό πιθανότατα δημιούργησε την ανάγκη για σημαντικές δημόσιες δαπάνες, προκειμένου να αποκατασταθούν οι καταστροφές και να ανεγερθεί η πόλη εκ νέου. Δεν είμαστε σε θέση να κρίνουμε με βεβαιότητα τον τρόπο με τον οποίο οι Νικομηδείς κατόρθωσαν να ορθοποδήσουν οικονομικά και υλικά προκειμένου να ανακτήσουν την λαμπρότητα της πόλης τους, είναι πολύ πιθανό ωστόσο να υπήρξε μεγάλη οικονομική επιβάρυνσή τους προκειμένου να συγκεντρωθεί το απαιτούμενο χρηματικό ποσό για την αποκατάσταση τόσο των δημοσίων, όσο και των ιδιωτικών (κυρίως) κτηρίων της. Η σκέψη αυτή συνεπάγεται οικονομικές δυσχέρειες και επιπτώσεις σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο, οι προσπάθειες όμως των κατοίκων και των τοπικών αρχών για αποκατάσταση της πόλης τους μοιάζει να καρποφόρησε.

Η επιβολή φορολογίας στους κατοίκους της Νικομήδειας αποτελούσε ανέκαθεν ενέργεια για τη διασφάλιση των οικονομικών απολαβών της πόλης. Αναφορές για τη διαδικασία φορολογίας και φοροείσπραξης συναντούμε σε βάθος χρόνου. Στη Νικομήδεια του ογδόου αιώνα, για παράδειγμα, συναντώνται συχνές ενδείξεις φορολογικών οικονομικών συναλλαγών, καθώς πληροφορούμαστε για ύπαρξη φοροεισπρακτόρων (*κομμερκιάριοι*) στην πόλη, οι οποίοι ρύθμιζαν τις φορολογικές υποθέσεις των εμπορικών ζητημάτων. Οι ενδείξεις είσπραξης φόρων στη Νικομήδεια εντοπίζονται και μέσα από εντοπισμένες σχετικές σφραγίδες ονομάτων της βυζαντινής περιόδου (συγκεκριμένα, επρόκειτο για τους φοροεισπράκτορες Ανδρόνικο, Σέργιο και Ιάκωβο, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στη Νικομήδεια κατά τα μέσα και τα τέλη του ογδόου αιώνα⁷⁷).

Από την οπτική της οικονομίας, μπορούμε να πούμε ότι τον τέταρτο αιώνα η πόλη μοιάζει να εξακολουθεί να λαμβάνει σημαντικές οικονομικές αποδοχές, οι οποίες προκύπτουν περισσότερο από τις εμπορικές συναλλαγές, τις τοπικές επιχειρήσεις και τα τοπικά επαγγέλματα. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης σίγουρα μετακίνησε την πολεοδομική και οικονομική εστίαση από τη Νικομήδεια, καθότι οι αυτοκρατορικές παρεμβάσεις (όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο) υστερούν έναντι των ενεργειών του Διοκλητιανού· σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως σε αυτή του Ιουστινιανού, η οικονομική και αρχιτεκτονική ενημέρωση της Νικομήδειας πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο μίας ευρύτερης αναβάθμισης των περιοχών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

---

⁷⁷ Βλ. Zacos, G. and Vegler, A., *Byzantine lead seals*, Distr. J.J, Augustin, Basel 1972. Σφραγίδες: αρ.1599 (Σέργιος), αρ.1411 Α (Ανδρόνικος).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

Η εκπαίδευση που παρείχε η Νικομήδεια τους μαθητές και σπουδαστές της κατά τον τέταρτο αιώνα ήταν αξιόλογη. Η πόλη διέθετε ήδη ένα σημαντικό διδακτικό σύστημα και διδακτικές προσωπικότητες, η διδασκαλίες των οποίων ανταποκρίνονταν στα μέχρι τότε ελληνορωμαϊκά εκπαιδευτικά πρότυπα.

Η Νικομήδεια τον τέταρτο αιώνα ήταν ανεπτυγμένη κυρίως ως προς τη διδασκαλία της ρητορικής και των γραμμάτων. Αυτή η άποψη συνεπάγεται και από την αρχιτεκτονική της περιόδου που συναντάται στην πόλη η οποία περιέχει αρκετά σχολεία⁷⁸, κάτι που ενδεχομένως μαρτυρεί την αποδοχή και τη θέληση ταυτόχρονα της ρωμαϊκής ηγεσίας και των τοπικών αρχών για πνευματική και εκπαιδευτική ανάπτυξη του τόπου. Τα κτήρια, σαφώς, δεν αποτελούν το μόνο στοιχείο για την εκπαίδευση στην πόλη –διασφαλίζουν την πληροφωρία μόνο από αρχιτεκτονικής άποψης. Τον τέταρτο αιώνα συναντούμε γενικότερα τη διδασκαλία της ρητορικής τέχνης, τις γραμματικές σπουδές, και τη μουσική παιδεία⁷⁹. Τις πληροφορίες αυτές λαμβάνουμε κατά κύριο λόγο από το ρήτορα Λιβάνιο, ο οποίος υπήρξε σημαντική προσωπικότητα που ενίσχυσε την κλασική παιδεία στη Νικομήδεια· η πόλη υπήρξε τόπος στον οποίο ο ρήτορας έζησε και συνέχισε τη διδασκαλία της ρητορικής του. Η Νικομήδεια για το Λιβάνιο υπήρξε αρκετά σημαντικός τόπος: ο ίδιος, μιλώντας για τον εαυτό του, ισχυρίζεται ότι η Νικομήδεια αποτέλεσε ορόσημο στην πορεία των δικών του γνώσεων, επειδή τον βοήθησε να αναπτύξει την αρετή του λόγου του και τη φιλοσοφία του⁸⁰.

Η ρητορική τέχνη που ο Λιβάνιος διατηρούσε, προϋπήρχε στα εδάφη της Νικομήδειας –και της Βιθυνίας γενικότερα. Το δεύτερο αιώνα μ.Χ., συναντούμε στη Βιθυνία το ρήτορα Δίων Χρυσόστομο, ένα πρόσωπο με ανεπτυγμένη την αρετή του λόγου. Ο Δίων διέμενε εκεί περιστασιακά και επιχειρούσε συχνά να εκφωνεί ομιλίες στις πόλεις της Επαρχίας, προκειμένου να αναπτύξει την κρίση και τη σκέψη των κατοίκων τους και να τους πείσει να επανεξετάσουν ή να αναθεωρήσουν ζητήματα που αφορούσαν την εκάστοτε

---

⁷⁸ Λιβάνιος, *Μονωδία επί Νικομηδεία*, 61.8.4.

⁷⁹ Λιβάνιος, *Μονωδία επί Νικομηδεία*, 61.1 & 2.5-6 & 1-2.

⁸⁰ Λιβάνιος, *Βίος ή περί της έαυτοῦ τύχης*, 1.48.3.

πόλη τους⁸¹. Τους κατοίκους της Νικομήδειας φέρεται να τους αντιμετωπίζει με μία σχετική ειρωνεία, καθώς δεν δείχνει να πείθεται από την παιδεία που ισχυρίζονταν πως διέθεταν και κατακρίνει έμμεσα το γεγονός ότι εστιάζουν σε ζητήματα υλικά της πόλης τους που δεν χρήζουν ιδιαίτερης σημασίας⁸². Αυτή η άποψη φανερώνει το ενδεχόμενο της έλλειψης εκμετάλλευσης των διδακτικών παροχών που πιθανόν να υπήρχαν στη Νικομήδεια του δευτέρου αιώνα· με την πάροδο του χρόνου, όμως η πόλη μοιάζει να αποκατέστησε την οπτική αυτή.

Πράγματι, τον τέταρτο αιώνα η εκπαίδευση και η πνευματική διδασκαλία στη Νικομήδεια βρισκόταν σε άνθιση. Πέραν των αναφορών του Λιβανίου, ο οποίος εξυψώνει και επαινεί τις πνευματικές και εκπαιδευτικές υποδομές της πόλης⁸³ (χαρακτηρίζοντάς την μάλιστα ως πόλη των μουσών⁸⁴), συναντούμε ορισμένα σημαντικά ιστορικά πρόσωπα που γνώρισαν και έλαβαν την εκπαίδευση των δασκάλων της Νικομήδειας. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό του, νεαρού τότε, Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ο τελευταίος σε εφηβική ηλικία έλαβε γλωσσική και στρατιωτική προετοιμασία υπό την ευθύνη και επίβλεψη του Διοκλητιανού, κοντά στον οποίο υπηρετούσε ως αξιωματικός στρατού⁸⁵. Είναι επόμενο, συνεπώς, ο νέος αυτός αξιωματικός να έλαβε μία μορφή διδασκαλίας η οποία αντανakλούσε τα πρότυπα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, τόσο ως προς τη φιλοσοφία και τη θρησκεία, όσο και ως προς τη γλωσσική και στρατιωτική εκπαίδευση. Ακόλουθη του Κωνσταντίνου περίπτωση υπήρξε ο ανηψιός του Ιουλιανός, ο οποίος διδάχτηκε την ελληνορωμαϊκή παιδεία στην πόλη, στα μέσα του τετάρτου αιώνα. Δέχτηκε στη Νικομήδεια μία εκπαίδευση πάνω στην αρχαιοελληνική ρητορική και φιλοσοφία⁸⁶, ενώ ένας από τους δασκάλους του υπήρξε ο Λιβάνιος, ο οποίος τον επηρέασε ως προς τον τρόπο ζωής και την κοσμοθεωρία του⁸⁷.

⁸¹ Η πιο γνωστή ομιλία του που σχετίζεται με τη Νικομήδεια, είναι ο 38^{ος} λόγος του *Πρός Νικομηδείς περί όμονοίας τής προς Νικαεῖς*, όπου επιχειρεί να πείσει του Νικομηδείς να αποβάλουν την ανταγωνιστική διάθεση και την αντιπαλότητα που τρέφουν προς τους κατοίκους και την πόλη της Νίκαιας.

⁸² Δίων Χρυσόστομος, *Πρός Νικομηδείς περί όμονοίας τής προς Νικαεῖς*, 1.

⁸³ Λιβάνιος, *Βίος ή περί τής έαντοῦ τύχης*, 1.48.3.

⁸⁴ Λιβάνιος, *Βίος ή περί τής έαντοῦ τύχης*, 1.55.6.

⁸⁵ Φώτιος Κων/πόλεως, *Βιβλιοθήκη*, σ. 61-62 & 38-40 (οι σελίδες αντιστοιχούν στη σελιδοποίηση του TLG).

⁸⁶ Foss, C. *Survey of Medieval Castles of Anatolia II, Nicomedia*, *The British Institute of Archaeology at Ankara*, Ankara 1996, σ.5.

⁸⁷ Αμμιανός Μαρκελλίνος, 17.7.7.

Η διδασκαλία του Ιουλιανού ωστόσο πραγματοποιήθηκε εν μέσω ενός αναδυόμενου χριστιανικού πλαισίου. Ο ίδιος μεγάλωσε αποστασιοποιημένα από την αυτοκρατορική αυλή και έλαβε μια διαφορετική εκπαίδευση. Ο αυτοκράτορας εντάρφισε επίσης και στην αρχαιοελληνική ποίηση και ηθική και ανέπτυξε μία σκέψη και πνευματικότητα που εναντιωνόταν στη χριστιανικά πρότυπα που είχε θεμελιώσει ο Κωνσταντίνος και που διατήρησε ο Κωνσταντίνος Β΄ από τα μέσα του τετάρτου αιώνα και έπειτα⁸⁸. Η παρέμβαση του Κωνσταντίνου, επομένως, θεμελιώσε την επερχόμενη αλλαγή των εκπαιδευτικών δομών στην Ανατολή με την είσοδο και την προσπάθεια καθιέρωσης του Χριστιανισμού, κάτι που ενδέχεται να επηρέασε πολύ γρήγορα και τη Νικομήδεια. Μέχρι τότε, η εκπαίδευση που συναντούμε ανταποκρίνεται στα ελληνορωμαϊκά πρότυπα και ασκούνταν προνομιακά από εθνικούς διδασκάλους.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Στις αρχές του τετάρτου αιώνα γνωρίζεται στη Νικομήδεια η παρουσία του ρήτορα Λακταντίου, ο οποίος βρισκόταν στην υπηρεσία του Διοκλητιανού. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του ρήτορα στράφηκαν προς το Χριστιανισμό κατά τη διάρκεια παραμονής του στην πόλη, κάτι που ενδεχομένως αποκαλύπτει την ισχυρή παρουσία του Χριστιανισμού στα εδάφη της⁸⁹. Την περίοδο του μεγάλου χριστιανικού διωγμού ο Λακτάντιος επέστρεψε στη Δύση⁹⁰ και επανήλθε στην Ανατολή επί βασιλείας του Κωνσταντίνου, όταν ο ίδιος ο αυτοκράτορας τον κάλεσε κοντά του αναθέτοντάς του την εκπαίδευση του υιού του, Κρίσπου⁹¹. Το παράδειγμα του Λακταντίου εισάγει το Χριστιανισμό στην εκπαίδευση της πόλης σαν ένα πολύ ισχυρό, πρωτόλειο και μεμονωμένο στοιχείο. Η παρουσία του Χριστιανισμού ήταν ακόμη αδύναμη τόσο στη Νικομήδεια, όσο και σε άλλες κοντινές πόλεις και επαρχίες. Η υπερίσχυση της κλασικής παιδείας και εκπαίδευσης παρέμενε αρκετά ισχυρή, τουλάχιστον έως τις πρώτες

⁸⁸ Βλ. Πολύμνια Αθανασιάδη, *Η άνοδος της μονοδοξίας στην Ύστερη Αρχαιότητα*, Βιβλιοπωλείον της εστίας, Αθήνα 2017, σελ. 30-31.

⁸⁹ Τα έργα του Λακταντίου είναι εμφανώς υποστηρικτικά του χριστιανισμού ενώ παράλληλα «πολεμούν» τη ρωμαϊκή θρησκεία. Βλ. *De Opificio Dei* (περ. 303), *De Ira Dei* και *De Mortibus Persecutorum* (περ. 314).

⁹⁰ Foss, C. *Survey of Medieval Castles of Anatolia II, Nicomedia*, *The British Institute of Archaeology at Ankara*, Ankara 1996, σ.2.

⁹¹ Η παρουσία του Λακταντίου συνδέεται άρρηκτα με τον Κωνσταντίνο (και την οικογένειά του κατ' επέκταση) και τη συμβολή στη διάδοση του Χριστιανισμού. Τα δύο πρόσωπα μοιάζουν να δρουν υπό μία κοινή ιδεολογία (Βλ. ενδεικτικά Digeser Elizabeth De Palma, *The Making of a Cristian Empire: Lactantius and Rome*, Cornell University Press, USA 2000, σελ. 133-138).

δεκαετίες του τετάρτου αιώνα, καθώς αργότερα επενέβη ο Κωνσταντίνος, ανατρέποντας την κατάσταση και εδραιώνοντας τον Χριστιανισμό ως θρήσκευμα-σύμβολο της αυτοκρατορίας του⁹². Πράγματι, Η υποστήριξη του χριστιανισμού από τον Κωνσταντίνο οδήγησε σταδιακά στη ανάπτυξη των επισκοπών στη Νικομήδεια και τη Βιθυνία γενικότερα (καθώς και σε άλλες κοντινές επαρχίες), οι οποίες επικοινωνούσαν μεταξύ τους με σκοπό την προαγωγή μίας νέας θρησκευτικής κατηχητικής εκπαίδευσης. Από τα μέσα του τετάρτου αιώνα και έπειτα εμφανίζονται επιστολές επισκόπων, εκκλησιαστικών πατέρων, αλλά και του ίδιου του αυτοκράτορα από και προς τη Νικομήδεια, που μεριμνούν για τη διάδοση της διδασκαλίας του Χριστιανισμού⁹³. Από την περίοδο του Κωνσταντίνου και έπειτα δεν συναντούμε μεγάλο αριθμό σοφιστών και δασκάλων της κλασικής παιδείας. Μία ηχηρή φωνή της συγκεκριμένης περιόδου (πλην του Λιβανίου), ωστόσο, που επιθυμούσε να διατηρήσει σε ισχύ την εθνική διδασκαλία, ακούγεται από τον φιλόσοφο και ρήτορα Θεμιστίο, ο οποίος επιχείρησε να συντάξει έναν ρητορικό λόγο προκειμένου να επηρεάσει τους Νικομηδεείς, παροτρύνοντάς τους να στραφούν την ελληνική φιλοσοφία⁹⁴.

Η εισαγωγή του Χριστιανισμού στην εκπαίδευση των κατοίκων της Νικομήδειας μοιάζει να εκκίνησε την μετέπειτα σταδιακή παρακμή ενός μεγάλου τμήματος της κλασικής παιδείας. Η τέχνη όμως της ρητορικής δεν φαίνεται να εξαλείφθηκε πλήρως. Ο Λιβάνιος, για παράδειγμα, είχε αρκετούς χριστιανούς μαθητές οι οποίοι επιθυμούσαν να προσαρμόσουν τη ρητορική τέχνη στη διδασκαλία της θρησκείας τους⁹⁵, δεν αποκλείεται επομένως, να υπήρξαν ανάλογες περιπτώσεις και στη διάρκεια παραμονής και διδασκαλίας του στη Νικομήδεια. Ίσως η παιδεία και η εκπαιδευτική πολιτική που επικράτησε αργότερα στην

---

⁹² Όπως μας πληροφορεί ο Ευσέβιος Καισαρείας, ο Κωνσταντίνος επιχείρησε με την πάροδο των χρόνων της διακυβέρνησής του αρκετές αλλαγές, οι οποίες είχαν άμεσες συνέπειες στην πολιτική και την κοινωνία και πήγαιναν από τη θρησκεία που ασπάστηκε ο νέος αυτοκράτορας (Βλ. το σύγγραμμά του *Βίος Μεγάλου Κωνσταντίνου*).

⁹³ Ενδεικτικά βλ. Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 4.16.2.2, Ευσέβιος: *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 7.5 και την επιστολή του Γρηγορίου Νύσσης *Τοίς ἐν Νικομηδεῖα Πρεσβυτέροις*.

⁹⁴ Πρόκειται για τον 24^ο λόγο του Θεμιστίου *Προτρεπτικός Νικομηδεῶσιν εἰς φιλοσοφίαν*.

⁹⁵ Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις εκκλησιαστικών πατέρων του τετάρτου αιώνα σε μικρασιατικές επαρχίες, όπως του Μεγάλου Βασιλείου, του Ιωάννου Χρυσοστόμου ή του Γρηγορίου Νύσσης. Στο λόγο τους διακρίνεται έντονα το ρητορικό στοιχείο. Οι Βασίλειος και Ιωάννης πιθανολογείται ότι υπήρξαν και μαθητές του Λιβανίου στη ρητορική. Σχετικά με τους μαθητές του Λιβανίου, βλ. Petit P, *Les étudiants de Libanius*, Nouvelles Editions Latines, Paris 1957.

Ανατολή και κατ' επέκταση στην ίδια την πόλη μπορεί να θεωρηθεί ως μία συγχώνευση του χριστιανικού δόγματος με τα στοιχεία της κλασικής ρητορικής τέχνης που απέμειναν στον τέταρτο αιώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑ

Η όψη και η ευημερία της Νικομήδειας που έχουμε δει μέχρι τώρα, μπορεί να λεχθεί ότι προσέγγιζε, εν μέρει, ένα ιδεώδες πρότυπο πόλης, όσον αφορά στα θρησκευτικά και λατρευτικά ζητήματα όμως η κατάσταση ήταν διαφορετική. Η Νικομήδεια, επιλέχθηκε μεν κατά διαστήματα ως τόπος διαμονής από ρωμαίους και βυζαντινούς αυτοκράτορες και μοιάζει να αφομοίωνε (ή να επιχειρούσε να αφομοιώσει) τις πολιτικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις που ο εκάστοτε αυτοκράτορας εφαρμόζε, στο θέμα της θρησκείας εντούτοις η κατάσταση περιπλεκόταν τόσο από τη διοικητική πλευρά όσο και από τη λαϊκή. Η θρησκεία γίνεται σημαντικός πόλος έλξης έριδων, αλλαγών και μεταρρυθμίσεων.

Τον λατρευτικό παράγοντα του τετάρτου αιώνα επηρέασε σε αρκετά μεγάλο βαθμό ο Μέγας Κωνσταντίνος όταν ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας και επισημοποίησε στην αυτοκρατορία το χριστιανικό θρήσκευμα. Η θρησκεία αυτή γίνεται αντικείμενο λατρείας και συγκρούσεων ταυτόχρονα. Ας επιχειρήσουμε όμως να συνθέσουμε μία εικόνα της πόλης σχετικά με τον πρότερο θρησκευτικό βίο της, ώστε να γίνει ευκολότερα αντιληπτή η παραπάνω κατάσταση. Η αρχική ίδρυση της Νικομήδειας συνδέεται με την εθνική λατρεία. Η δημιουργία της αποδόθηκε στο θεό Διόνυσο και τον ημίθεο Ηρακλή, ενώ ως σημαντικός προστάτης της καθιερώθηκε ο Δίας⁹⁶. Η συνέχιση του εθνικού στοιχείου διασφαλίζεται και μέσα στους επόμενους αιώνες· ο δεύτερος αιώνας μ.Χ., για παράδειγμα, αναδεικνύει μία παγανιστική Νικομήδεια⁹⁷. Η γενικότερη υποστήριξη του πολυθεϊσμού όμως δεν συνιστούσε παράλληλα την καθολικότητά του και τη θρησκευτική αρμονία στη Νικομήδεια. Την ίδια περίοδο (δεύτερος αιώνας) παρουσιάζονται οι πρώτοι χριστιανοί στη Βιθυνία. Πραγματοποιούνται διώξεις και συλλήψεις χριστιανών στην επαρχία, με το φόβο ότι η νέα θρησκεία συνιστούσε απειλή για τα ρωμαϊκά εθνικά πρότυπα. Τους παραπάνω χρόνους, συνεπώς, φαίνεται να επικρατούσε μία αρνητική εικόνα προς τους χριστιανούς (και τον ίδιο

---

⁹⁶ Όπως γνωρίζουμε άλλωστε και σε προηγούμενη ενότητα της εργασίας, η παρουσία της μορφής του Δία ήταν εμφανής στη Νικομήδεια, με την τοποθέτηση ναών και αγαλμάτων προς τιμήν του στην πόλη.

⁹⁷ Η όμοια εθνική θρησκευτική πίστη προδιαθέτει ότι στις ανατολικές περιοχές, δεν επικρατούσε ένα ενιαίο θρησκευτικό πρότυπο (κάτι ανάλογο με τα σημερινά χριστιανικά δόγματα, δηλαδή), αλλά υπήρχαν διαφοροποιήσεις ως προς τα θρησκευτικά πρόσωπα ή τον τρόπο λατρείας τους προς αυτά.

τον Χριστιανισμό κατ' επέκταση) καθώς λαμβάνονταν ως βλάσφημοι προς τις ρωμαϊκές κοινωνίες και την αυτοκρατορία ή ως παρουσίες συνδεδεμένες με μοιχεία και μαγεία· πρακτικές όπως αυτές θα έθεταν σε κίνδυνο την άρχουσα υπόσταση της ρωμαϊκής θρησκείας⁹⁸. Μολαταύτα, ο δηλωμένος λόγος δίωξής τους δεν υπήρξε κάποιος από τους αναφερόμενους, αλλά η άρνηση των χριστιανών να τελέσουν θυσία υπέρ του ρωμαίου αυτοκράτορα⁹⁹.

Προχωρώντας ανά τους αιώνες και φτάνοντας στον τέταρτο αιώνα, συναντούμε ριζικές αλλαγές γύρω από τα λατρευτικά ζητήματα της πόλης. Τα γεγονότα του τετάρτου αιώνα έδρασαν καταλυτικά στην αρχή της αποδυνάμωσης του πολυθεϊστικού παγανισμού στην Ανατολή, ενώ ταυτόχρονα τροφοδότησαν μία σχετικά ταχεία άνοδο του Χριστιανισμού. Μία από τις περισσότερο κατατοπιστικές πηγές πληροφοριών σχετικά με τη θρησκευτική πορεία της Νικομήδειας (και της Ανατολής γενικότερα) κατά τους συγκεκριμένους χρόνους θεωρούνται τα συγγραφικά έργα του Ευσεβίου, ο οποίος καταγράφει και σχολιάζει με αρκετά γλαφυρό τρόπο τη συγκρότηση και την οργάνωση της Εκκλησίας ως αναδυόμενη δύναμη, καθώς και την πορεία εγκαθίδρυσής του Χριστιανισμού στις ανατολικές επαρχίες. Περιγράφει τις δυσκολίες και τα εμπόδια στην προσπάθεια παγίωσής του, τις κοινωνικές δυσχέρειες και τους διωγμούς που υπέστησαν οι οπαδοί του και τη σταδιακή οργάνωση της νέας θρησκείας μέσω των επισκόπων και των αρχιεπισκόπων. Ο Ευσέβιος φαίνεται να αποδίδει τη βάση της επιτυχούς τελικής πρωτοκαθεδρίας του Χριστιανισμού στο έργο και τις ενέργειες του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Η συμβολή του αυτοκράτορα, ισχυρίζεται ο επίσκοπος, υπήρξε πρακτική και υλική· οικοδόμησε πληθώρα εκκλησιών στις ανατολικές πόλεις και μερίμνησε για τη διασφάλιση του Χριστιανισμού στις παραπάνω περιοχές, αλλά και τη διάδοσή του προς τη δύση. Το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας φαίνεται να υπήρξε σημαντική προτεραιότητα για τον αυτοκράτορα, καθώς προχώρησε σε σημαντικές μεταρρυθμίσεις με άξονα τη χριστιανική πίστη. Ο αυτοκράτορας επενέβη ευνοϊκά προς τους χριστιανούς: παραχώρησε σημαντικά κοινωνικά και οικονομικά προνόμια στους χριστιανούς κατοίκους της επικράτειάς του και τους ανέδειξε κοινωνικά, ενώ εξασφάλισε μεγάλη

---

⁹⁸ Πλίνιος ο Νεότερος, *Επιστολή 96^η* (10.96)

⁹⁹ Τη διαδικασία σύλληψης και της επακόλουθης πορείας των χριστιανών σχετικά με την άρνηση ή την αποδοχή θυσίας προς τιμήν του αυτοκράτορα, αναφέρει ο Πλίνιος στην 96^η (10ο Βιβλίο) Επιστολή τους προς τον Τραϊανό.

οικονομική και ακίνητη περιουσία στις εκκλησίες των επαρχιών¹⁰⁰. Η Νικομήδεια ενδέχεται να υπήρξε μια από τις πιο γνωστές πόλεις που απολάμβαναν τα παραπάνω προνόμια καθώς αποτελούσε κομβικό σημείο της Ανατολής, αλλά και τον τόπο που ο αυτοκράτορας έζησε, μεγάλωσε και μυήθηκε στα γράμματα και τη στρατιωτική εκπαίδευση.

Ωστόσο, η πολιτική αξιοποίηση του Χριστιανισμού που ο Κωνσταντίνος επιθυμούσε να αναπτύξει τόσο στη Νικομήδεια όσο και την υπόλοιπη επικράτειά του δε μοιάζει να είχε επιτευχθεί σημαντικά. Η εθνική παρουσία παρέμενε σε ισχύ. Η Νικομήδεια διέθετε ακόμη εντυπωσιακούς και υπέρλαμπρους ναούς, αγάλματα αφιερωμένα σε αρχαίες θεότητες και θυσιαστικούς βωμούς. Η παρουσία τους μνημονεύεται κυρίως από το Λιβάνιο, σχετικά μεροληπτικά θα λέγαμε: ο ρήτορας στους λόγους του φαίνεται να αποκρύπτει τη χριστιανική παρουσία στη Νικομήδεια, ενώ παράλληλα αναδεικνύει την εθνική πλευρά της, που εξακολουθούσε βέβαια να υφίσταται σε όλη τη διάρκεια του τετάρτου αιώνα. Την ίδια λογική ακολούθησε, σε πιο χαμηλό βαθμό βέβαια, και ο Αμμιανός Μαρκελλίνος, μνημονεύοντας με αόριστο τρόπο την ύπαρξη ναών στην πόλη και παραπέμποντας τον αναγνώστη στο συμπέρασμα ότι μάλλον επρόκειτο για ναούς εθνικούς¹⁰¹. Παρά τις, συνειδητές ή όχι, προσπάθειες των εθνικών συγγραφέων να αποκρύψουν τον αναδυόμενο στη Νικομήδεια (και τη Βιθυνία γενικότερα) Χριστιανισμό, εκείνος φαίνεται ότι εξακολουθούσε να εξαπλώνεται ανάμεσα στους κατοίκους της πόλης.

Η ανάπτυξη και η διάδοση του Χριστιανισμού ωστόσο στη Νικομήδεια, δεν εγκαθιδρύθηκε κατά τον τρόπο που επιθυμούσαν οι υποστηρικτές του. Από τη μία πλευρά συναντούμε συγκρούσεις και έριδες μεταξύ χριστιανών επισκόπων ως προς την οργάνωση της Εκκλησίας στη Νικομήδεια, αλλά και τις μεταξύ τους σχέσεις. Ο Γρηγόριος Νύσσης στα μέσα του τετάρτου αιώνα συνέταξε μία επιστολή προς τους πρεσβυτέρους της Νικομήδειας,

---

¹⁰⁰ Όλες τις παραπάνω δράσεις ο Ευσέβιος τις αναφέρει κυρίως στο έργο του *Βίος του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, ένα έργο εγκωμιαστικό προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα που συνδέεται άρρηκτα με τη χριστιανική πίστη. Ο Ευσέβιος ωστόσο, γράφει υπό μία υποκειμενική οπτική το σύγγραμμά του, επιθυμώντας να επιβάλει ή να δικαιολογήσει τη στρατηγική και τις βίαιες πράξεις του αυτοκράτορα. Για περισσότερα, βλ. Πολύμνια Αθανασιάδη, *Η άνοδος της μονοδοξίας στην Ύστερη Αρχαιότητα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017, σελ. 122-130, ειδ. 123.

¹⁰¹ Οι πληροφορίες των συγγραφέων Αμμιανού Μαρκελλίνου και Λιβανίου που προηγήθηκαν στο κεφάλαιο περί παγανιστικών ρωμαϊκών ναών αφορούν (αν κρίνουμε από τη χρονολόγηση του βίου των δύο συγγραφέων) στα μέσα του τετάρτου αιώνα, επομένως οδηγούμαστε και πάλι στο συμπέρασμα πως ο Χριστιανισμός συναγωνιζόταν ακόμη σε μεγάλο βαθμό τα ρωμαϊκά θρησκευτικά ιδεώδη.

με την οποία τους παρότρυνε να εξαλείψουν κάθε ίχνος ασυμφωνίας και ανοργάνωτης τακτικής μεταξύ τους και να εστιάσουν στην ομόνοια και τη σωστή λειτουργία της εκκλησίας τους¹⁰². Οδηγούμαστε στη σκέψη, συνεπώς, ότι η σταδιακή οργάνωση και συγκρότηση του Χριστιανισμού που πραγματοποιήθηκε εκ των έσω στην πόλη αποτελούσε ένα δύσκολο εγχείρημα, που θα επέφερε σοβαρές διαφωνίες, ώστε να επέμβει ο Γρηγόριος για τον κατευνασμό τους.

Την ίδια στιγμή, υπήρχε και ο κίνδυνος δημιουργίας θρησκευτικών διαστρεβλώσεων, οι οποίες θα παρέκλιναν από τα αρχικά Αποστολικά κηρύγματα του Χριστιανισμού. Μία από αυτές υπήρξε η διδασκαλία του Αρείου, χριστιανού πρεσβύτερου στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου κατά τα τέλη του τρίτου και τις αρχές του τετάρτου αιώνα. Ο τελευταίος ασπάστηκε ιδιαίτερες ιδέες για το πρόσωπο του Χριστού και έως τα μέσα του τετάρτου αιώνα διέδιδε απόψεις αμφιλεγόμενες, σχετικά με την αγία τριαδική υπόσταση. Με αυτόν τον τρόπο έθεσε τα προσανάμματα που θα πυροδοτούσαν την εκκίνηση ενός αιρετικού κινήματος στην Ανατολή, αποκαλούμενο ως «Αρειανισμός»¹⁰³. Η διδασκαλία αυτή δεν καθυστέρησε να φτάσει και στη Νικομήδεια. Πριν τα μέσα του τετάρτου αιώνα φαίνεται να γνώρισε οπαδούς, μεταξύ των οποίων και ο Ευσέβιος, επίσκοπος Νικομηδείας. Ο ενστερνισμός των απόψεων του Αρείου από τον Ευσέβιο ήταν αρκετά εμφανής. Ο τελευταίος φανέρωνε τις φιλοαρειανικές τάσεις στα κηρύγματά του, προκαλώντας αντιδράσεις από την πλευρά ορισμένων χριστιανών Νικομηδέων, με αποτέλεσμα να θεωρηθεί ένα από τα κύρια υπαίτια πρόσωπα διάδοσης και ανάπτυξης του Αρειανισμού στην πόλη¹⁰⁴. Οι αντιδράσεις γύρω από τον Αρειανισμό αυξήθηκαν, με αποτέλεσμα το ζήτημα να τεθεί στην Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας, η οποία καταδίκασε την αίρεση. Τις ιδέες και τους λόγους του Ευσεβίου Νικομηδείας, αναφέρει και ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας, ο οποίος δεν δίστασε να τον καταδικάσει ανοιχτά χαρακτηρίζοντάς τον ως αντίπαλο του

---

¹⁰² Βλ. Γρηγόριος Νύσσης, *Τοίς ἐν Νικομηδεῖα Πρεσβυτέροις*.

¹⁰³ Πολύτιμη πηγή πληροφοριών περί της αίρεσης του Αρείου, συγκεκριμένα, αποτελούν κείμενα του Μεγάλου Αθανασίου, ο οποίος έγραψε τέσσερις εκτενείς λόγους αμιγώς αναφερόμενους στο ζήτημα και μαχόμενους προς τον Αρειανισμό [Βλ. Αθανάσιος Αλεξανδρείας, *Κατὰ Ἀρειανῶν* (Λόγοι Α'-Δ')].

¹⁰⁴ Επιφάνιος Σαλαμίνος, *Πανάριον*, 3.148.3.

Χριστιανισμού¹⁰⁵, ενώ ταυτόχρονα προσέβαλε και την ίδια την αίρεση, θεωρώντας ότι αποτελούσε επικίνδυνη απειλή προς το θρήσκευμα¹⁰⁶.

Γενικότερα, η διάδοση του Χριστιανισμού στη Νικομήδεια σαφώς θορύβησε αρκετά τη ζωή, την παράδοση και τους ρυθμούς της στο βάθος του τετάρτου αιώνα. Η πόλη δεν βρέθηκε απλώς προ των πυλών σε μία ριζική θρησκευτική αλλαγή που επρόκειτο να ασπαστεί τους επόμενους αιώνες· υπέστη διάφορες μορφές συγκρούσεων και ερίδων, όχι μόνο μεταξύ εθνικών και χριστιανών, αλλά και μεταξύ χριστιανών αποκλειστικά. Τόσο ο παραγκωνισμός της πατρογονικής ρωμαϊκής θρησκείας, όσο και η πυροδότηση χριστιανικών αιρέσεων μπορούμε να συμπεράνουμε ότι συνέθεσαν ένα κλίμα θρησκευτικής σύγχυσης και διαφωνίας. Στην πόλη ενδέχεται να δέσποζε ένα κλίμα ανατρεπτικό, αναφορικά με την επίσημα καθιερωμένη θρησκευτική ταυτότητά της, το οποίο τροφοδότησε την ανάπτυξη νέων ιδεών και προκάλεσε δυσκολίες στην αφομοίωση ή την απόρριψή τους. Είναι αρκετά βάσιμο, ωστόσο, να δεχθούμε ότι η σταδιακή χριστιανική επικράτηση στη Νικομήδεια συνέβαλε χαρακτηριστικά στο σχηματισμό μία νέας θρησκευτικής ταυτότητας που στη διάρκεια του τετάρτου αιώνα άρχισε να γνωρίζει μία ευρεία αποδοχή και σταδιακά απομόνωνε τις υπόλοιπες ρωμαϊκές λατρείες, με αποτέλεσμα την παρακμή τους.

Η εθνική λατρεία, βέβαια, δεν είχε αφανιστεί τον τέταρτο αιώνα στη Νικομήδεια – όπως είδαμε και νωρίτερα. Η παρουσία της ήταν πιο εμφανής και αποδεκτή από αυτή του Χριστιανισμού. Η άνοδος της τελευταίας θρησκείας ωστόσο θορύβησε αρκετά την πόλη, με αποτέλεσμα να αντλήσει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον των αρχών, των κατοίκων και των πολιτών. Τα θρησκευτικά γεγονότα του τετάρτου αιώνα στη Νικομήδεια σήμαναν μία μεταβατική περίοδο στο λατρευτικό πλαίσιο: την αρχή της ανόδου του Χριστιανισμού και την πτώση του Παγανισμού.

---

¹⁰⁵ Αθανάσιος Αλεξανδρείας, *Περί τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου*, 35.4.14.

¹⁰⁶ Βλ. Αθανάσιος Αλεξανδρείας, *Β' λόγος Κατὰ Ἀρειανῶν*, 6.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΗ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑ

Η εικόνα για τον καθημερινό βίο των Νικομηδέων στην πόλη τους ανακύπτει από τις πληροφορίες που μπορεί κανείς να αντλήσει τόσο για το περιβάλλον της ίδιας της Νικομήδειας όσο και για την κοινωνική και οικονομική δομή της, καθώς δεν συναντούμε μεμονωμένες και λεπτομερείς πληροφορίες για το θέμα. Ας επιχειρήσουμε, επομένως, να συνθέσουμε μέσα από τις πληροφορίες που παρατέθηκαν έως αυτό το σημείο μία τυπική ημέρα που ενδέχεται να βίωνε ένας κάτοικος της Νικομήδειας, καθώς και το ευρύτερο καθημερινό του πρόγραμμα μέσα στους δρόμους της πόλης¹⁰⁷.

Το σημείο καθημερινής αφετηρίας των Νικομηδέων πιθανότατα αποτελούσαν οι οικίες τους. Το σπίτι θα συνιστούσε την πρώτη και την τελευταία στέγη που ο κάθε κάτοικος αντίκριζε την κάθε ημέρα που ανέτειλε και έδυε ο ήλιος. Ο προσωπικός τους χώρος, όπως άλλωστε και σήμερα, θεωρούνταν ως ένα καταφύγιο από τους εργασιακούς και μη ρυθμούς της υπόλοιπης ημέρας, ένα σημείο αναφοράς για ξεκούραση, αναψυχή και ηρεμία. Το πιο πιθανό είναι να υπήρχαν διάσπαρτα στην πόλη συγκροτήματα οικιών, διαμορφώνοντας έτσι μικρούς ή μεγάλους οικισμούς· η αποδοχή της εικόνας αυτής οδηγεί με τη σειρά της και σε ορισμένα ερωτήματα για την καθημερινότητα που απλώνεται στις σχέσεις των γειτόνων μεταξύ τους: υπήρχε κλίμα καλής γειτνίασης; Δημιουργούνταν τριβές ή συγκρούσεις; Υπήρχε ομαδικότητα ως προς τις οικιακές εργασίες μεταξύ των γυναικών ή των ανδρών; Δεν μπορούμε να καθορίσουμε το ύφος των ανθρώπινων σχέσεων που ενδέχεται να υπήρχε στις συνοικίες της Νικομήδειας (άλλωστε θα ήταν ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα αν αναλογιστούμε το πόσες συνοικίες διέθετε μία ρωμαϊκή μεγαλούπολη του τετάρτου αιώνα), αναμφίβολα όμως η διαρκής τριβή με τους κατοίκους μία κοινής συνοικίας θα διαμόρφωνε, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, ορισμένες από τις παραπάνω μορφές επικοινωνίας.

---

¹⁰⁷ Σημείωση: το συγκεκριμένο κεφάλαιο θα αποτελέσει μία πιθανή περιγραφή γεγονότων που ενδέχεται να συνέβαιναν στη Νικομήδεια. Δεν υπάρχει ανάλογη σαφής πληροφόρηση στις πηγές της περιόδου, ώστε να υπάρξει ιστορική τεκμηρίωση. Η εικόνα για την καθημερινότητα στην πόλη θα διαμορφωθεί με βάση τις περιγραφές και τις αναφορές των προηγούμενων κεφαλαίων.

Τον τέταρτο αιώνα, αρκετές οικίες βρίσκονταν πλάι ή κοντά στους εργασιακούς χώρους των ιδιοκτητών τους¹⁰⁸. Μπορεί να λεχθεί επομένως ότι ο τόπος κατοικίας βρισκόταν σε κοντινή απόσταση με τον εργασιακό χώρο για ευκολότερη εργασία και αμεσότερη πρόσβαση των επαγγελματιών σε αυτή. Είδαμε νωρίτερα ότι στην Νικομήδεια υπήρχαν υπηρεσίες που φιλοξενούσαν τεχνικά επαγγέλματα, όπως το οπλουργείο και το νομισματοκοπείο που δημιούργησε ο Διοκλητιανός¹⁰⁹. Άλλα επαγγέλματα, όπως αυτό των αλιέων, ασκούνταν στην ύπαιθρο. Οι τεχνίτες, οι αρχιτέκτονες και οι καλλιτέχνες της πόλης αντίστοιχα θα μπορούσαν να εργάζονται είτε σε κλειστό εργαστήριο, είτε σε χώρο υπαίθριο, ανάλογα με τις παραγγελίες που θα λάμβαναν και επεξεργάζονταν. Οι Νικομηδείς, επομένως, μετέβαιναν καθημερινά στο χώρο εργασίας τους, προκειμένου να εργασθούν για το ημερομίσθιό τους. Ενδέχεται ορισμένοι να εργάζονταν ατομικά, άλλοι συλλογικά, άλλοι σχετικά απομονωμένα και άλλοι σε διαρκή τριβή με τον υπόλοιπο κόσμο. Θα ήταν αρκετά βάσιμο να ισχυριστούμε ότι τα ιδρύματα του Διοκλητιανού (π.χ. οπλουργείο, νομισματοκοπείο) οικοδομήθηκαν σε κεντρική τοποθεσία της Νικομήδειας, από τη στιγμή που προέκυψαν από αυτοκρατορική πρωτοβουλία. Κοντά σε αυτή τη σκέψη δημιουργείται η πεποίθηση για ύπαρξη συχνής επικοινωνίας των τεχνιτών με τους υπόλοιπους Νικομηδείς, καθώς οι κεντρικές οδοί της πόλης θα αποτελούσαν ένα αρκετά πολυσύχναστο σημείο.

Από το είδος των παραπάνω επαγγελμάτων, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι επρόκειτο για δουλειές που σχετίζονταν με το ανδρικό φύλο. Οι γυναίκες κάτοικοι της πόλης στην καθημερινότητά τους ενδέχεται να ασχολούνταν με οικιακές εργασίες και με τη φροντίδα της οικογένειας σε μεγάλο βαθμό.

Παράλληλα με τη λειτουργία των επαγγελματικών επιχειρήσεων, θα λειτουργούσαν και οι εκπαιδευτικοί θεσμοί. Στην πόλη, όπως γνωρίζουμε, υπήρχαν σχολεία και σχολές ρητορικής¹¹⁰. Σε αυτά θα κατέφθαναν καθημερινά αρκετοί νέοι άνδρες, οι οποίοι επιθυμούσαν τη προγύμνασή και την επιμόρφωσή τους. Στα ίδια κτήρια θα προσέρχονταν καθημερινά και οι γυμναστές ή οι σοφιστές και ρήτορες διδάσκαλοι προκειμένου να αναλάβουν τον αναφερόμενο ρόλο της επιμόρφωσης στους νέους.

---

¹⁰⁸ Βλ. Λιβάνιος, *Μονωδία ἐπὶ Νικομηδείᾳ*, 61.15.1-2.

¹⁰⁹ Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum*, 7.2.

¹¹⁰ Λιβάνιος, *Μονωδία ἐπὶ Νικομηδείᾳ*, 61.8.4.

Η παρουσία λουτρών στην Νικομήδεια κατά τον τέταρτο αιώνα όπως είδαμε, ήταν συνήθης¹¹¹. Η σχέση των Νικομηδέων με την σωματική υγιεινή και την καθαριότητα φαίνεται να τηρούσε ικανοποιητικές προδιαγραφές. Οι κάτοικοι τακτικά θα επισκέπτονταν κάποιο λουτρό, προκειμένου να εξασφαλίσουν την ανανέωση, την καθαριότητα και τη σωματική χαλάρωσή τους.

Το δικαστήριο και το δεσμοτήριο ήταν σε ισχύ στη Νικομήδεια τον τέταρτο αιώνα¹¹². Ο ρόλος τους σαφώς θα δρούσε, μεταξύ άλλων, καταλυτικά σε πιθανές αναταραχές εντός της πόλης, οι οποίες εναντιώνονταν στους νόμους και τους επίσημους θεσμούς της. Δεν αποκλείεται να συναντούσε κανείς στη Νικομήδεια του τετάρτου αιώνα περιστατικά που απορύθμιζαν την καθημερινότητα των κατοίκων της και προκαλούσαν αναστάτωση. Επιπλέον, ο ρόλος του δικαστηρίου θα αποδεικνυόταν χρήσιμος και για τη λύση διαπροσωπικών ζητημάτων που ενδέχεται να οδηγούσαν σε έριδες τους Νικομηδείς μεταξύ τους. Σε κάθε περίπτωση, η παρουσία των δύο αυτών υπηρεσιών ήταν λειτουργική ως προς την εξυπηρέτηση και τη διευκόλυνση καθημερινών κοινωνικών και νομικών ζητημάτων.

Τα δημόσια κτήρια που σχετίζονται με την τέρψη των κατοίκων όπως το θέατρο, ο ιππόδρομος και οι ευρύτεροι ψυχαγωγικοί χώροι, προσέφεραν στιγμές ξεγνοιασιάς και ξεκούρασης¹¹³. Οι συγκεκριμένες εγκαταστάσεις προσφέρονταν για την λαϊκή ψυχαγωγία και διασκέδαση· οι κάτοικοι θα επισκέπτονταν τακτικά τους παραπάνω χώρους για αναψυχή, και απόδραση από το άγχος της καθημερινότητας. Οι επιλογές αυτές σίγουρα δεν θα μπορούσαν να αποτελούν αποκλειστικά τη μόνη ψυχαγωγική διέξοδο των Νικομηδέων. Η Νικομήδεια διέθετε επίσης και ένα όμορφο και ελκυστικό φυσικό τοπίο· η περιήγηση επομένως στους δρόμους της, ο περίπατος στις πλαγιές, στη θαλάσσια ακτή, στα ελικοειδή δρομάκια, στο πράσινο και τις στολισμένες οδούς της, την καθιστούσαν ένα ήσυχο, γαλήνιο και εντυπωσιακό περιβάλλον το οποίο συνιστούσε την ηρεμία στην ψυχή και το νου. Δεν είναι διόλου απίθανο οι κάτοικοι και οι επισκέπτες να επωφελούνταν της ευκαιρίας εντός της ημέρας για απόδραση από τις καθημερινές υποχρεώσεις τους, μέσα από έναν περίπατο ή μία φιλική συνάντηση σε κάποιον από τους χώρους αυτούς.

Αναμφίβολα, συναθροίσεις θα πραγματοποιούνταν και εντός των ναών που η πόλη διέθετε. Οι κάτοικοι τιμούσαν τη θρησκευτική πίστη τους και κατέφευγαν συχνά στους

¹¹¹ Λιβάνιος, *Μονοδιά ἐπὶ Νικομηδεία*, 61.17. 7 & Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, 5.3.7.

¹¹² Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 9.6.2,9.

¹¹³ Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum*, 7.2· Λιβάνιος, *Μονοδιά ἐπὶ Νικομηδεία*, 61.15.5.

ναούς της Νικομήδειας είτε για προσευχή, είτε για προσφορά θυσίας. Οι θρησκευτικές εορτές θα αποτελούσαν ακόμη ένα κομμάτι της καθημερινότητας των Νικομηδέων, καθώς τους παρείχαν την ευκαιρία για μία ακόμη συνάθροιση, μία αναζωπύρωση της πίστης τους και την κοινή αίσθηση του ανήκειν σε μία συγκεκριμένη περιοχή, θρησκεία και ιδεολογία.

Όπως είδαμε μέχρι τώρα, η Νικομήδεια ανήκε στις πόλεις που απολάμβαναν αυτοκρατορικά προνόμια και γνώρισαν την τιμητική αυτή διάκριση. Οι κάτοικοι της πόλης, επομένως, θα είχαν συνηθίσει τη διοργάνωση αυτοκρατορικών εκδηλώσεων ή την παρέμβαση του ίδιου του αυτοκράτορα, ενδεχομένως, σε φλέγοντα ζητήματα της πόλης. Κοντά στον αυτοκράτορα, θα έδινε συχνά το παρόν και ο αυτοκρατορικός στρατός. Θυμούμενοι τις εκστρατείες των ίδιων των αυτοκρατόρων ή των απεσταλμένων τους που αναφέρθηκαν νωρίτερα, κατανοούμε ότι η πόλη γνώρισε και στιγμές τρόμου ή στρατιωτικής συγκρότησης μπροστά σε μία επερχόμενη εκστρατεία ή άμυνα. Οι στιγμές αυτές, βέβαια, δεν συνιστούσαν καθημερινό φαινόμενο· ουσιαστικά, αποτελούσαν ορισμένα απρόοπτα παραδείγματα στην γοργή και ομαλή καθημερινότητα μίας ρωμαϊκής μεγαλούπολης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από την παρούσα εργασία παρουσιάστηκε, περιγράφηκε και αναλύθηκε η όψη της Νικομήδειας κατά τη διάρκεια του τετάρτου αιώνα. Ερευνήθηκαν επίσης συγκεκριμένες κοινωνικές πτυχές του καθημερινού, επαγγελματικού και θρησκευτικού/λατρευτικού βίου των κατοίκων της. Οι πληροφορίες που συνήχθησαν προσφέρουν την ευκαιρία διεξαγωγής ορισμένων συμπερασμάτων σχετικά με τις ενότητες που μελετήθηκαν.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάστηκε σχετικά λεπτομερώς το φυσικό περιβάλλον, οι πηγές και οι πόροι της Νικομήδειας. Η πόλη παρουσίαζε ένα θελκτικό φυσικό «πακέτο», το οποίο φάνταζε τόσο ευνοϊκό ως προς την εφαρμογή πρακτικών ζητημάτων (όπως η μετακίνηση ή η αγροτική καλλιέργεια και παραγωγή) όσο και καλαίσθητο, όσον αφορά στη θέαση του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος της πόλης· τα γραφικά ρυάκια, οι ποταμοί, οι μικρές οδοί, τα δέντρα και η θάλασσα εξασφάλιζαν έναν ευπαρουσίαστο και ταυτόχρονα λειτουργικό χώρο διαμονής και διαβίωσης. Το φυσικό περιβάλλον της Νικομήδειας φαίνεται ότι διαδραμάτισε ισχυρό ρόλο στην απόφαση των αυτοκρατόρων για την επιλογή της ως σημείο διαμονής τους. Η γεωγραφική τοποθεσία της πόλης ήταν αρκετά εξυπηρετική, κυρίως ως προς τη μετακίνηση μέσω της θαλάσσιας οδού της και των υπολοίπων ανατολικών επαρχιών μέσω του χερσαίου δικτύου της. Το στοιχείο αυτό ευνοούσε μία σχετικά εύκολη μετάβαση στις γύρω περιοχές, αλλά και την διεξαγωγή του διαμετακομιστικού εμπορίου της με την Ανατολή και τη Δύση, ενώ ταυτόχρονα την προσδιόριζε και ως σημαντικό ανατολικό σταθμό.

Η φυσική ομορφιά στο εσωτερικό της Νικομήδειας ασφαλώς θα την αναδείκνυε, χωρίς καταβολή προσπάθειας για δημιουργία τεχνητών έργων, που θα της προσέδιδαν κάλλος. Εντούτοις, παρά την γοητεία η Νικομήδεια εξέπεμπε στη θέασή της, δεν μοιάζει να προσέφερε διαρκώς μία ήσυχη διαμονή. Τα έντονα σεισμικά φαινόμενα στην πόλη σημείωσαν μία μακρά και επικίνδυνη ιστορία για το έδαφός της. Η σεισμική δραστηριότητα ίσως να προκάλεσε το φόβο και τον πανικό σε όσους κατοίκους βίωσαν κάποιον από τους

σεισμούς, με αποτέλεσμα να αμφισβητήσουν τον ακίνδυνο βαθμό παραμονής τους στην πόλη.

Όπως είδαμε, η επιλογή της πόλης ως τόπο διαμονής από αυτοκράτορες ήταν περιστασιακή –κατά αραιά χρονικά διαστήματα. Η Νικομήδεια δεν αποτελούσε ανέκαθεν ένα ισχυρό αυτοκρατορικό σημείο παραμονής, και είδαμε ότι επισκιάζονταν και από άλλες πόλεις που φάνταζαν περισσότερο ευήμερες ποιοτικά και οικονομικά. Αναμφίβολα, σημαντικό ρόλο στην σταδιακή αποδυνάμωση της αυτοκρατορικής πρωτοκαθεδρίας της Νικομήδειας (η οποία, υπενθυμίζουμε, στις αρχές του τετάρτου αιώνα εξέπεμπε μία ακτινοβολία εξίσου ισχυρή με αυτή της Ρώμης –χάρη στο Διοκλητιανό) διαδραμάτισε η κτίση της Κωνσταντινούπολης· η Κωνσταντινούπολη συνιστούσε ένα νέο ισχυρό, ευνοϊκό και λειτουργικό σημείο παραμονής, το οποίο εδραιώθηκε ως κύρια αυτοκρατορική έδρα από τον τέταρτο αιώνα και έπειτα. Η διαμάχη, επίσης, με τη γειτονική πόλη της Νικομήδειας, Νίκαια, ενίοτε γινόταν αρκετά αισθητή¹¹⁴, καθότι η τελευταία μοιάζει να αποτελούσε συστηματικά απειλή για την υπεροχή της πρώτης (η κατάσταση αυτή βέβαια, δε φαίνεται να επηρέαζε σημαντικά τους κατοίκους των δύο πόλεων. Όπως είδαμε, σε συχνές καθημερινές στιγμές οι κάτοικοι των δύο πόλεων συμβίωναν σε θετικές συνθήκες συνεργασίας και επικοινωνίας –από τις οποίες ενίοτε προέκυπταν φιλικές ή γαμήλιες σχέσεις). Γνωρίζουμε ότι ο κύριος λόγος αντιπαράθεσης της Νικομήδειας με τη Νίκαια αφορά στον οικονομικό και ποιοτικό ανταγωνισμό, κάτι που στη διάρκεια του τετάρτου αιώνα όμως εξασθενεί εν μέρει. Μία πιθανή σκέψη αποτελεί το γεγονός της ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης (η οποία άντλησε με γοργούς ρυθμούς όλη την επιθυμητή μεγαλοπρέπεια) να αποδυνάμωσε τις ευκαιρίες κυριαρχίας για τη Νικομήδεια και τη Νίκαια, με αποτέλεσμα την εξασθένιση της διαμάχης μεταξύ τους.

Ακολουθώς, παρατέθηκαν στοιχεία που αφορούν στον σχηματισμό μίας εικόνας του τεχνητού και πολεοδομικού περιβάλλοντος της Νικομήδειας –δηλαδή τα δημόσια κτήρια, τα έργα τέχνης και οικοδομήματα όπως οι οικίες και τα τοπικά καταστήματα. Από την εντυπωσιακή περιγραφή των κτηρίων της πόλης, οι συγγραφείς που ομιλούν για εκείνη

---

¹¹⁴ Ο Δίων Χρυσόστομος στο λόγο του προς τους Νικομηδείς υπονοεί μία μαζική αντιπαλότητα των κατοίκων προς τους Νικαείς, η οποία όμως δεν είναι μόνιμη κατάσταση, ούτε αγγίζει το μέγιστο βαθμό της αντιπαλότητας αυτής.

υπονοούν έμμεσα την οργανωμένη δομή από τις τοπικές αρχές αλλά και τις αυτοκρατορικές πρωτοβουλίες. Μέσα από τα οικοδομήματά της συνεπάγεται μία λειτουργική οργάνωση και διοίκηση. Η επεμβατική δράση του Διοκλητιανού, για παράδειγμα, εμπίπτει σε ένα σκεπτικό λειτουργικής αναβάθμισης της Νικομήδειας. Ο αυτοκράτορας προέβαλε μία στρατηγική οπτική· εκμεταλλευόμενος την ευνοϊκή γεωγραφική τοποθεσία και το εξυπηρετικό φυσικό περιβάλλον, επιχείρησε την ανάπτυξη της πόλης μέσα από νέα δημόσια κτήρια, προκειμένου να αποκτήσει ένα σύνολο –φυσικό και τεχνητό– το οποίο θα την χαρακτήριζε ως τόπο ιδανικό για παραμονή, εφαρμογή στρατιωτικών επιχειρήσεων και οικονομική ευημερία.

Από την άλλη πλευρά βέβαια, συναντήθηκε στη διάρκεια αυτής της μελέτης και η πρόχειρη όψη της Νικομήδειας. Το στοιχείο αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, αφενός οι συγγραφείς που την εγκωμιάζουν διαθέτουν μία ένδειξη υπερβολής στη γραφή τους, αφετέρου ότι η καλαίσθητη εμφάνισή της ήταν άνιση· ενδέχεται το κέντρο ή άλλες γνωστές περιοχές της Νικομήδειας να αναδείκνυαν ένα όμορφο και οργανωμένο περιβάλλον, την ίδια στιγμή που ορισμένες γειτονιές ή περιοχές υστερούσαν του προβαλλόμενου κάλλους της.

Σε κάθε περίπτωση, τα φυσικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία διαμόρφωσαν έναν ελπιδοφόρο συνδυασμό που οδηγούσε στην οικονομική ανάπτυξη της Νικομήδειας. Κύριο ρόλο θα διαδραμάτιζαν τα δημόσια κτήρια. Τα δημόσια σχολεία, για παράδειγμα θα αποτελούσαν πόλο έλξης διαφόρων υποψηφίων σπουδαστών, οι οποίοι κατέφθαναν στη Νικομήδεια για να ξεκινήσουν ή να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους. Αυτό με τη σειρά του, συνεπάγεται μία αύξηση της κινητικότητας των νεοαφιχθέντων κατοίκων στην αγορά και τους χώρους φιλοξενίας, αναπτύσσοντας έτσι την τοπική οικονομία των κατοίκων.

Ο τέταρτος αιώνας, ιδιαίτερα μετά τη συμβολή του Διοκλητιανού, φάνταζε ως μία λαμπρή περίοδος οικονομικής ανέλιξης για τη Νικομήδεια. Η πόλη είχε αποκτήσει φήμη για τα αγαθά που προσέφερε, όπως παιδεία, εκπαίδευση και εργασία. Ωστόσο, υπονοείται και μία μετέπειτα κατηφορική οδός ως προς τη λαμπρότητα και την ανάπτυξη της πόλης, καθώς τον έκτο αιώνα συναντούμε μία Νικομήδεια η οποία πλέον δεν προβάλλει την επιθυμητή αίγλη, οργάνωση και οικονομική ανάπτυξη. Ο ιστορικός Προκόπιος μάλιστα προσδιορίζει τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό ως υπεύθυνο για τη «διάσωση» ορισμένων πτυχών της πόλης, προκειμένου αυτή να διατηρήσει ένα μέρος του κάλλους της.

Οι γενικότερες λειτουργικές οικονομικές δομές στη Νικομήδεια ωστόσο, πηγαζαν εκ των έσω. Ιδιαίτερα η τοπική αναπτυξιακή οικονομία οφειλόταν στις ατομικές εργασίες των κατοίκων, οι οποίοι καθημερινά ασκούσαν το επάγγελμά τους. Τα επαγγέλματα, όπως είδαμε, ήταν κατά κύριο λόγο χειρωνακτικά και πέραν της χρηματικής εξασφάλισης, προσέφεραν και βιοτικά αγαθά (π.χ. τροφή).

Πέραν της οικονομίας, η Νικομήδεια ήταν εξίσου γνωστή και για τις εκπαιδευτικές καταβολές της. Η παιδεία στην πόλη θεωρούνταν ανεπτυγμένη και προσέλκυε αρκετούς μαθητές –όπως αναφέρθηκε. Η κύρια εκπαίδευση αφορούσε στα ελληνορωμαϊκά πρότυπα και διδασκόταν από ρήτορες και σοφιστές. Ωστόσο, στη διάρκεια του τετάρτου αιώνα τέθηκαν βάσεις για μία μετέπειτα αλλαγή στην θρησκευτική παιδεία της πόλης. Αυτό συμπεραίνεται κυρίως από την άνοδο του Μεγάλου Κωνσταντίνου στο θρόνο, ο οποίος έθεσε τα θεμέλια ανύψωσης μίας μετέπειτα κυρίαρχης χριστιανικής κατήχησης.

Ένα βασικό στοιχείο είναι η έμφυλη διάσταση της εκπαίδευσης στη Νικομήδεια και τη Βιθυνία. Οι μαθητές και δάσκαλοι που γνωρίσαμε μέχρι τώρα ήταν αποκλειστικά άνδρες. Οδηγούμαστε με αυτόν τον τρόπο στη σκέψη ότι τα εκπαιδευτικά προνόμια στην περιοχή προορίζονταν μόνο για τους άνδρες κατοίκους στην επαρχία της Βιθυνίας.

Η κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης αναμφίβολα αντικατοπτρίζει ένα μέρος της καθημερινής ζωής των Νικομηδεών. Στην εργασία αυτή πραγματοποιήθηκε μία προσπάθεια διατύπωσης συμπερασμάτων για την πιθανή καθημερινότητα ενός κατοίκου στη ρωμαϊκή Νικομήδεια του τετάρτου αιώνα. Η καθημερινότητα που διατυπώθηκε παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με την σημερινή –θα λέγαμε– ρουτίνα ενός αστού πολίτη, με βασική διαφορά το ανδροκεντρικό εργασιακό πρότυπο.

Τέλος, μελετήθηκε και μία πολύ σημαντική κατηγορία που σημάδεψε τα γεγονότα του τετάρτου αιώνα: η θρησκεία. Ο συγκεκριμένος αιώνας αποτέλεσε κόμβο θρησκευτικών ζητημάτων, καθώς δέχτηκε ένα ευρύ πεδίο αλλαγών που επέφεραν αρκετές –μερικές των οποίων ακραίες– αντιδράσεις. Στη Νικομήδεια (και την Ανατολή γενικότερα) σημειώθηκαν εντάσεις, διωγμοί και εκτελέσεις. Συνεπώς, γίνεται κατανοητό πως η τελική και επιτυχής πρωτοκαθεδρία του Χριστιανισμού δεν ήταν εύκολη υπόθεση, αντιθέτως γνώρισε το διωγμό και την απόκρουση. Από την παράθεση των σχετικών γεγονότων στο κεφάλαιο περί θρησκευτικής λατρείας στην εργασία, προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο πόλεμος προς το

Χριστιανισμό της Νικομήδειας δεν αποτελούσε μόνο ευθύνη των υποστηρικτών του Παγανισμού, αλλά και των ίδιων των χριστιανών. Μπορεί το χριστιανικό θρήσκευμα και η εκκλησία να δομούσαν όλο και περισσότερο με την πάροδο των χρόνων μία ικανοποιητική οργάνωση, εντούτοις οι αντιπαραθέσεις και οι διαφωνίες μεταξύ χριστιανών δεν έπαυαν να εμφανίζονται. Ο Γρηγόριος Νύσσης, όπως είδαμε, στη διάρκεια του τετάρτου αιώνα έγραψε επιστολή προς τους πρεσβύτερους της Νικομήδειας με την οποία τους προέτρεπε να συγκροτήσουν με περισσότερο θεμιτό τρόπο την εκκλησιαστική οργάνωσή τους¹¹⁵. Ακόμα και η εμφάνιση χριστιανικών αιρέσεων πιθανότατα αποτέλεσε ένα φαινόμενο το οποίο προέκυψε μέσα από την ανεπιτυχή οργάνωση και διάδοση του Χριστιανισμού και οδηγεί στην εικόνα μίας σχετικά πρωτόλειας οργανωτικής συγκρότησης της εκκλησίας στη Νικομήδεια, η οποία με την πάροδο των χρόνων και των αιώνων άρχιζε να ακμάζει και να βαίνει πιο σταθερά.

---

¹¹⁵ Βλ. Γρηγόριος Νύσσης. *Τοίς ἐν Νικομηδεῖα Πρεσβυτέροις*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

1. Αθανάσιος Αλεξανδρείας, *Κατὰ Ἀρειανῶν*.
2. Αθανάσιος Αλεξανδρείας, *Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου*.
3. *Ammianus Marcellinus* (επιμ. Rolfe, J.), Heinemann, London 1935.
4. Αππιανός, *Περὶ Ἑμφυλίων*.
5. Βασίλειος Καισαρείας, *Περὶ συναγωγῆς τῶν ὑδάτων* (Δ', *Εξαήμερος*).
6. Γρηγόριος Νύσσης, *Τοῖς ἐν Νικομηδεῖα Πρεσβυτέροις* (17^η ἐπιστολή).
7. *Dio Chrysostom* (επιμ. H. Lamar Crosby), Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass 1949.
8. Επιφάνιος Σαλαμίνας, *Πανάριον*.
9. Ευνάπιος, *Βίοι Σοφιστῶν*.
10. Ευσέβιος, *Βίος Μεγάλου Κωνσταντίνου*.
11. Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*.
12. Θεμίστιος, *Προτρεπτικός Νικομηδεῶσιν εἰς φιλοσοφίαν*.
13. Θεοδώρητος Κύρου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*.
14. Ιεροκλής, *Συνέκδημος*.
15. Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, (επιμ. Ludovici Dindorfii), *Corpus scriptorum historiae Byzantine*, Impensis E. Weberi, Bonn, 1831.
16. Lactantius, *De mortibus persecutorum*, (επιμ. L. Moreau J.), du Cerf, Paris 1954.
17. Λιβάνιος, *Βίος ἢ περὶ τῆς ἑαυτοῦ τύχης*.
18. Λιβάνιος, *Μονωδία ἐπὶ Νικομηδείᾳ*.
19. Μοναχός Γεώργιος, *Χρονογραφία*.
20. *Πασχάλιον Χρονικόν* (επιμ. Ludovici Dindorfii), *Corpus scriptorum historiae Byzantine*, Impensis E. Weberi, Bonn 1832.
21. *Pliny, Letters, II* (επιμ. William Melmoth), Loeb Classical Library, William Heinemann, London 1915.
22. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*.
23. Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*.

24. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, (επιμ. Immanuelis Bekkeri), *Corpus scriptorum historiae Byzantine*, Impensis E. Weberi 1838.
25. Φώτιος Κων/πόλεως, *Βιβλιοθήκη*.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσα

1. Πολύμνια Αθανασιάδη, *Η Άνοδος της Μονοδοξίας στην Ύστερη Αρχαιότητα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017.

Ξενόγλωσσα

1. Digeser Elizabeth De Palma, *The Making of a Cristian Empire: Lactantius and Rome*, Cornell University Press, USA 2000.
2. Foss C., «Nicomedia and Constantinople», στο *Constantinople and its Hinterland*. Taylor and Francis, Florence 1995, σ. 181-190.
3. Foss C., *Survey of Medieval Castles of Anatolia II, Nicomedia*, The British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara 1996.
4. Guney H., *The Resources and Economy of Roman Nicomedia*, Ph.D. submitted to the University of Exeter, 2012.
5. *The Oxford Dictionary of Byzantium* 2, (επιμ. Kazhdan Alexander P.), Oxford University Press, New York 1991.
6. Lefort J., «Les communications entre Constantinople et la Bithynie», στο *Constantinople and its Hinterland*. Taylor and Francis, Florence 1995, σ. 366-369.
7. Petit P., *Les étudiants de Libanius*, Nouvelles Editions Latines, Paris 1957.
8. Robert L. (1977), «La titulature de Nicée et Nicomédie: la gloire et la haine», *Harvard Studies in Classical Philology*, 81. σ. 1-39 .
9. Tuna Şare Ağtürk (2018), «A New Tetrarchic Relief from Nicomedia: Embracing Emperors», *American Journal of Archaeology*, 122. σ. 411-426.
10. Zacos G. and Vegler A., *Byzantine lead seals*, Distr. J.J. Augustin, Basel 1972.